

ЄВГЕН ФОМІН

БЕЗСОННЯ

I.

Як шумлива столиця в огнях зацвіте,
А в гаях чорним рястом
куня гайвороння,
Через дальні краї,
переораний степ,
Наче в гості до мене
приходить безсоння,
Й'му кімната моя
з килимком на стіні
Ще й з портретом поета,
мабуть, до вподоби.
Я ж люблю, як екстаз загадкових волінь
Цю приемну,
звичайну і милу хворобу.
В ній заховано думи
про те, що ростем
І бажання палкі
про майбутнє говорять
В ній приємно згадати
про зоряний степ,
Про дитинство ясне
і привабливе море.

II.

Буйне місто в тривозі
бурунить,
кипить,
І проміння огнів,
як рясне павутиння,
І вітрини блищать по обидва боки...
Як озера вночі—
безтурботні вітрини.
За вітриною там,
мов спокусливий знак
(Перед давнім митцем оголилася ера),
Затуливши рукою той сором,
чи як?..

На м'яких подушках
спочиває Венера.
І багато ще
невідомих мені
(Та і вам мабуть також вони невідомі)
Застрибали вогні,
закрутились вогні
Й закутилося все
в бурнім танці содому.
Знаю, знаю, тепер:
Перебільшив про це
Хтось чуття і уяву мені перемножив.
Що це...
Що це...
Вождя яснодумне лице
Серед них уночі спогляда перехожих?
Так стоїть, нахиливши прекрасне чоло,
На душі й на лиці
нерозгаданий спокій.
Скільки гордих знамен
перед ним пронеслось,
Проскакало там скільки схвильованих років.
Я дивлюсь.
Мимоволі приходять думки
І життя перед мене проходить казково,
Де ж кінчається бій за насущні шматки
Й починається «свято зідхань і любови»?
Адже душу і ум геніальні творці
Розділяли завжди на одні дві частини.
Довелося якійсь безпринципній руці
Їх поставити поруч в холодній вітрині.
І стоять і дивують байдужих людей,
Для яких усі явища входять у звичай,
Які плавають в морі думок та ідей
І розгублено дивляться в космос і вічність.

III.

Так, ми юні, відважні в житті і в бою
Носим разом в серцях і любов і відвагу
Ясно бачачи ламану днів колію,
Ми не знаєм, кому з них оддати перевагу.
Але знаєм,
коли не закінчиться бій,
Коли дивиться Захід крізь морок і грати,

Нам обличчя вождя—

є сигнал боротьби.

А створіння краси—неживі експонати.

— К чорту!

— К чорту!

Кричу, що юнацьких є сил

(Наче вищий надходить тріумф безрозсудства)

— Роз'єднати естетику лапаних тіл

Із великим,

всезнаючим розумом людства.

Гр. РАДІН

ПО КОЛЕКТИВАХ

ДЕ ЖИРУВАЛИ КОЛИСЬ ПАНИ

Ех і спека, ну й пече. Такої спеки не пам'ятають навіть сковородинські діди. А в Сковородинівці є ж діди, що їм так років по сто. Жарить сонце на всі заставки, не вважає, що вимахувати в таку спеку косою—приємність «середня», тобто гірше щось трудно й придумати. То чи ж дивно, що он там дідок ніяк не доб'є ручки—махне разів із десять косою і стає мантачити. А помантачивши, неодмінно оглянеться в той бік, де дзижчить басовито трактор, тягнучи косарку.

Які думки повертають дідову голову на тракторний гуд? Чи не шкодує дідусь, що не заїде трактор на його ниву, щоб не «штрикати» косою в старечих руках недійшло на ній життя? Мій товариш запевняє, що саме такі думки ворухаться в дідовій голові. І має рацію—це виявляється згодом.

Ми тихо йдемо обніжками. Подекуди—рівними чотирикутниками зорана рілля (селянство виконало свою обіцянку щодо агромінімуму і доценту знищило толоку), подекуди—свіжа золотава стерня, а здебільшого ще хвилюються жита, пшениці на сонці вилискують, ячмені понастовбурчували свої вуса, вівса задерикувато порозвішували свої мітлисті колоски.

Межа обривається—спереду рілля, з боків хліба—треба повертати назад.

Дідусь уже не вимахує косою, не мантачить. Сів у холодку під возом і підполуднує, а на наше «хліб-сіль» привітно запрошує підсідати до полудня. Від їжі ми відмовляємось, а підсісти погомоніти з добрим чоловіком—чому ж ні?

Розказав дідусь про своє село, про часи, коли заправляла тут покійна пані «Фондерлянца» (фон-дер-Ляунце). Колись їй належали ті землі, де ото колективське.

І оглянувся дідок на тракторний гуд:

— Колективи—да. Сунеться он трактор помалу, а дивись—до вечора десяток таких нивок злиже, як я оце два дні штрикаю. Машина, хлопці! (Непоганий з мого товариша психолог!). От побачите, хлопці—забудуть скоро, що то й за слово—«мантачка». Потому ота штука, що її трактор тягне, без мантачки действує, не вморується. А ви ж хто, хлопці, будете?—раптом запитав дід.

— А ми з санаторія—здоров'я латаємо.

— Ріпки для того—місце підходяще. Хороше місце. Тут ще за старих часів люди лікувалися. Інший тільки народ тепер тут вештається. А колись панство любило сюди наїздити.

Холодку того під возом—кіт наплакав. Та дуже вже, видно, не хочеться дідові за косу братися, а погомоніти кортить. Запитує зрідка, а більше розказує, і в оповіді його своєрідно з «журбою радість обнялась»—з часів, коли пани тут господарювали, що теперішніх часів перейде, а там знову сягне його думка в минуле. А до всього, як рефрен—про машину, що щільно в його уяві з колективом зв'язана. Приміром:

— Стихія, хлопці. Якби не отак смажило—хіба б такі хліба отут ко-
лосилися? На путній було врожай закривилося. А от у колективі і спека
не страшна, бо хіба в них так орано? Звісно хлопці—машина.

Тільки за годину, як попрощалися ми, дід, крекчучи, взявся за косу.

Складний апарат—людський мозок. Занотовує і те, що говорить мій
товариш, милуючись з чудесного краєвиду навколо, і водночас відтворює
в уяві те, що доповнила недавня дідова оповідь. І в'яжеться тая оповідь
із записками генерала Денікіна—його книжка «Поход на Москву» у мене
під пахвою випадково.

Село Ріпки в гаї занурилося. Від нього на південь гущавина зеленого
лісу, праворуч—чудесні садки і чи не чудесніші колективні лани.

Тут би колективи

Та пожали ниви...

декламує товариш. І закінчує

— Жнуть уже, а далі хіба ж так будуть жати.

Зір його падає в інший бік—на санаторій.

Селянський санаторій Ріпки ніби на зеленому острові розташовано.
Між буйною зеленню дерев навіть у цю спеку досить є прохолоди, справ-
жнього холодку. І сонця ніколи не бракувало здоровій цій місцевості, та-
кій придатній, щоб лікувати туберкульозу.

Не завжди санаторій був селянський, заснував його відомий лікар Мі-
лославський ще 18 років тому, коли санаторії селянам і не снились. У ті
часи санаторій був панів фон-дер-Ляунце, Кренер, Кеніга. Колокольцева
та інших. А з'їжджалися сюди власники товстих кишень та гучних титулів.
Розказує товариш (сам тутешній) як горілкою та розпустою «лікувалося»
панство.

У СТОЛЯРА—ПОЕТА

У комунара Корнієнка *) на стінах в кімнаті—портрети Леніна, Шев-
ченка, замість ікон—великий плякат з заповідями безвірника, на окремому
столі книги, журнали. Любить він книжку, часопис, взагалі з цього ко-
лишнього наймита—напрочуд культурна людина.

По школах він не бував, грамоти навчився в старій ще армії.

Не легко було самотужки вчитися. Особливо трудно було з розділо-
вими знаками. Розказує:

— Вже засвоїв літери, склади, слова з них міг складати. А толку не
завжди було доберу, бо читаю, скільки духу стане, а тоді й спинюся лю-

*) Волохівська комуна «Червона Зоря».

серед фрази. Та спасибі одному офідерові (траплялися зрідка навіть і серед них люди)—втолкував мені ті знаки, і тоді легше пішло.

Револуція застала Корнієнка хоч і не так, щоб дуже, але письменного. За наших часів людині неписьменній є широка змога піднести культурний свій рівень за допомогою газети, журналу та книги. Корнієнко не нехтував цією змогою. Кілька років передплачує (і пильно прочитує) журнал «Плуг», газети, книжки читати любить.

Шануючи літературу, поезію, Корнієнко й сам іноді береться за перо, щоб поетичною мовою розказати про свою комуно, про життя комунарів.

Приміром пише він про сад комуни:

Бринять весни веселі струни,
Музична гра збудила все...
Розкішний сад—краса комуни
Солодкі пахощі несе.

Далі розказано в поезії, як до того саду «від безробіття експлуататор пан ходив», а потім:

Тепер нема тії особи,
Що пожирала людський труд,
Тут оселились землероби,
Комуни прийняли статут.
Живуть, працюють, спочивають,
Музики слухають пісні.
Труд і свободу привітають,
Яснії комунізму дні.

Сам Корнієнко знає, що поезії в нього виходять непогані, але вмів ставитися до них критично, розуміє, що бракує йому техніки віршувальної, культури письменницької і не намагається, щоб там не стало, друкувати свої вірші в широкий пресі (тільки нещодавно зацікавився його поезіями т. Дяченко, редактор «Селянина Харківщини», і вони таки «побачать світ»). Критичне ставлення до поетичних своїх вправ теж показує, що людина з т. Корнієнка, хоч і ходить він у сірій свиті, культурніша за не одного із тих жевжиків у краватці та шляпі—«ковбойці», що так-сяк стуливши віршика, поспішають його видрукувати, а набереться десяток-другий віршків—уже й збірку видають.

То ж т. Корнієнко добре тямить вагу грамотности і боліло йому, що найближчий його товариш у житті, дружина—неписьменна.

— Навіть «Інтернаціонал» не вимовить,—каже.

Докору дружині немає в цих словах, лиш жаль. Бо ж чи можна докоряти людині, що з малих літ поневірялась у наймах, просвітку не бачила. А стала в комуні жити, то перші роки найбільше дбала комуна, щоб господарство зміцнити, перешкоди зовнішні перебороти. Сам би взявся вчити дружину, та з чого починати—не знає.

Мені пощастило вперше бути в Корнієнків того вечора, що став для них за справжнє свято: цього вечора, повернувшись з школи лікнепу, вперше прочитала Корнієнкова дружина, вимовляючи окремі склади:

— Пе-ре-мо-га ко-ле-лек-ти-ву...

Прочитала і зітхнула—не легко дається грамота, коли вік уже немолодий.

— Перемогла таки—звернувся ласкаво-іронічно до дружини Корнієнко.

— Перемогла не я, а колектив.

— Як колектив?

— А читай.

І вона знову, уже вільніше, прочитала:

— «Пе-ре-мо-га ко-ле-кти-ву». Колектив, значить, переміг.

Вона, мабуть, не добрала ласкавої іронії чоловікової. Вона обстоювала правдивий зміст прочитаного. Але це було найкращою все ж відповіддю і на Корнієнкове зауваження. Бо справді: що змогла вона прочитати «перемогу колективу», свідчить це якраз про перемогу колективу, колективної праці не тільки в господарюванні, а й над одвічною відсталістю, за-турканістю жіночою. Бо, не буди в комуні, Корнієнкова, понад сорок років маючи, навряд чи подолала б неписьменність, бо не мала б часу стільки вільного від роботи, щоб учитися, не мала б такого оточення, що до науки заохочує. А вчитися їй було не легко. Говорить же:

— Для мене далеко легше працювати на полі, на городі, де хочете, аніж учитися грамоти було попервах. Признаюся вам, що хотілося обличити цю справу. А тепер така я рада, що не кинула, така рада, що й не сказати. Бачу тепер світло не тільки в вікні.

Розказувала це вона, як був я в них уже вдруге. Розказувавши, дістала з полочки збірочку гуморесок якогось невідомого автора, прочитала уважно, а потім, на наше прохання, розказала:

— Старий ніс дрова. Важко йому. Знепритомнів.—«Хоч би смерть прийшла, каже він». Аж зирк, смерть іде...

— А далі ж чого замовкла?

— Далі забула.

Взяла знову книжечку, прочитала, і знову далі провадила переказ:

— «Навіщо ти мене кликав—питає смерть діда»...

— А як ти думаєш, старий?—звернулася т. Корнієнкова до свого чоловіка—навіщо?

— Дрова донести...

Усі сміялися.

Закінчивши свій «урок», збрала т. Корнієнкова, щоб однести до комунської пральні білизну. З порога вже нагадала чоловікові:

— Сьогодні ж вистава.

До початку вистави був ще час і ми гомоніли про життя комуні, її історію. Цікаво було послухати старого комунара—він же один з небагатьох ветеранів комуні, її організаторів. Шанують і люблять його волохівські комунари, і за те, що він ніби носій славних традицій комуні, зародженої ще в полум'ї громадянської війни.

НА ОНОВЛЕНІЙ ЗЕМЛІ

Парою райвиконкомівських ми їдемо на «оновлену землю», до комуни імени славетного українського поета Т. Шевченка. Вузький грудкуватий шлях «нарезан в лето 1915 от Р. Х. по Высочайшему Указанию Правительствующего сената» і перебуває з того часу в одному беззмінному стані (щодо рівності та зручності), колективізації йому навіть за найближчі роки не наздогнати. Тільки й того, що звузили шлях до «мінімуму» після проведеного тут землеустрою. За написом на «височайшому» стовпі, мав шлях бути 10 сажнів завширшки, а тепер якщо має два сажні, то й добре. Воно й зрозуміло. Року 1915 шлях нарізали так, щоб догодити панам: Скалонові, Ротермундові та іншим, що часто-густо прогулювалися тут на гендриківських скакунцях. Тепер же частину шляху повернуто під ріллю.

Віз, підстрибуючи, лишає по собі кілометр за кілометром.

— Скільки до Шевченкового?—питаю у погонича.

— Кажуть, десять верстов.

Звичайно, коли «кажуть» десять, не додаючи «гаку», значить п'ятнадцять.

І справді,—хоч і не дуже наш погонич балакучий, але встигаємо довідатись від нього стільки, що й на двадцять кілометрів вистачило б.

Широким був тут шлях, а декому вузьким здавався.

— Було, пан (Скалон) ще тільки задумає про подорож, а прикажчики стрімголов мчать зганяти селянські підводи з шляху:

— З дороги—пан їдуть...

Нагадуючи про ті часи, чорною примарою стоїть і досі в безлюдному степу стовп із царським гербом і різними сенатськими написами на ньому. Як колишній панський шлях звузили, не завадило б і стовпа геть прибрати. А може не слід, може хай стоїть, нагадуючи про минуле, таке недавнє і таке далеке. Дванадцять років пройшло усього, а наче ж 12 сторіч, так усе навколо змінилося. Повужчав уп'ятеро панський колись шлях, зате в тисячі разів ширші шляхи відкрилися перед трудящим селянством. Цілі села-колективи, села-комуни є навколо. От і Шевченкове, що тільки но виткнулося.

Село з таких, про які поет сказав:

— Село, і серце одпочине.

Село на нашій Україні,—

Неначе писанка. Село

Зеленим гаєм поросло.

Зеленим масивом чистосортної «Українки» поросло воно та чорними чотирикутниками ріллі відмежувалося від злиднених нивок індивідуальних господарств.

А могло б цих злиднених нивок-смужечок, що не тільки неприємно дразнять око, а й постачають на комунівські ниви бур'яни,—не бути. Сусідів має комуна непоганих щодо соціального складу—незаможників і середняків, населенців Печенізького району. Тільки надто повільним рухом, волячим темпом, посуваються печенізіці до усуспільнення. І що за причина

цьому—не добереш. Тільки й почувеш од них, як спитаєш чому так погано в них з колективізацією:

— Якби хто нам організував колектив, пішли б...

Або:

— А хто зна, робитимемо гуртом чи ні...

Бачуть же печенізці як шевченківці господарюють, як вони переборолі злидні, вийшовши на широкий шлях суцільної колективізації. Бачуть, заздрять на масиви односортні, чухають потилиці та й по тому докищо.

У Шевченківському сельбуді і молоді, і дорослих чимало. Молодь наспівалась пісень, забрала гвинтівки й пішла на військове навчання. Щодня тупцюють вздовж широких вулиць Шевченкового, вони бо—добровільний загін Далекосхідної Червоної армії, організований комсомольцями. Слова улюбленої серед комсомольців пісні

Хай знає панство ненависне,

Що наша армія—як мур...

лунають селом, як грізна пересторога всім тим, хто наважується зазіхнути на велетенське наше соціалістичне будівництво.

Вчать ся ретельно, незабаром і п'ятнадцятилітній Яшко хіба ж так стрілятиме? Він уже вміє й розібрати та зібрати гвинтівку.

Це той самий Яшко, що як зізлали ми з тачанки, наче ні з сього ні з того запитав мене:

— У вас, дядю, комсомол є?

— Є,—відповідаю здивовано.

— Так і в нас же є.

А, он воно що: забачивши приїжджих, схотів хлопчина поділитися найбільшою й найсвіжішою, як на його думку, новиною.

Новина справді недавня: осередок комсомолу організовано тут в день, коли артіль імени Шевченка на комуна того ж імени урочисто перетворилася. Допомогли організувати осередок робітники ХПЗ, що прибули на свято.

Вийшли молоді, а старші за довгим столом сидять, читають газети. Запитав одного про життя комунівське. Встряв у розмову другий, третій.

Почувалося в словах—пишаються з свого села-комуни, але й хиб не криють. Пишатися ж справді є з чого.

Звалося колись їхнє село Старо-Іванівка, на честь якогось, ще старосалтівської доби, пана Івана. Потім стало село 2-ге Шевченкове, потім с.-г. артіль ім. Шевченка стала з нього, а з артілі—комуна. Ще в дні своєї «молодості», будучи звичайним собі СОЗ'ом, правила комуна ім. Шевченка за зразок і доброго господарювання, і організованості бідноти та наймитства. Без нагадувань сплачувала біднота податок, без нагадувань здавала зайвини хліба державі, заохочуючи до того ж середняків та спонукуючи куркулів.

Головує в комунівській сільраді колишній наймит т. Скубак. За старих часів працював він у куркуля Маніли, у пана Ротермунда. Не до вподоби глитайні такий керівник села. Говорили за нього:

— Сучий син у комунію гнеть. Не житиме довго...

Не залякали. Не з таких він, щоб залякати.

Ще кілька років тому організував т. Скубак у селі сількорівський гурток. Щотижня видає гурток «Тарасівську газету», що справді править за рупор Шевченківської громадськості.

За місяць до того, як райінспектор наросвіти Хоперський «розбуджував» радіом селянство, о 12 годині вночі 5 листопада закликаючи наступати на неписьменних, стінгазета вже писала:

«В сільраді нашої є 75 неписьменних. 10 жовтня всі неписьменні—до лікнепу».

З того часу і почав працювати лікнеп. Щоправда, неохоче спершу відвідували, бо й підручників бракувало, а як одержали їх, то гаразд пішла робота. Взялися ліквідувати неписьменність і письменні комунари—Скубак, Ковбаса, Лисенко тощо.

Завжди цікавий у газеті відділ «Сільські новини». Не забуває й про самокритику сількорівський гурток, допомагаючи нею хиби усувати. Пряміром, у одному з номерів газети читаємо:

Сонце сушить, а дощ мочить...

Американська машина—штука хитра й дуже гарна. Сама косить, сама в'яже й багато дечого сама робить. Тільки погано, що говорити не вміє. Якби вміла вона говорити, закричала б:

— Рятуйте мене бо стояти під дощем далі не можу.

Почухав потилицю завгосп, знайшов приміщення для крикливої снопов'язалки, щоб вдруге «не пропечатали»...

Та найбільше уваги віддає газета справам господарським і соціалістичному змагання. Приміром, 13 жовтня подавала вона на видноті радісну «зводку»:

— Комуною посіяно пшениці й жита 385 гект., зорано землі на зяб 370 гект., залишилося оранки на 12 жовтня з зайнятими й чистими парами 407 гект. Договора на соціалістичне змагання ми виконаємо.

Змагаються шевченківці з бакшіївцями. І змагаються сейозно, не те, щоб тільки підписати договора. «Суперник» у соцзмаганні—ніби мірило. Спитаєш, як із скотарством і чуєш:

— Та не гірше, як у бакшіївців.

Питаєш другого, чи впоралися з осінньою сівбою, то він:

— Та можна сказати—не відстали від бакшіївців, а мов й випередили.

Певно, що справді не відстали: посіяно 271 гект. пшениці «Українки» та 100 гкт. жита «Петкуського». Перед сівбою очистили 2142 пуди пшениці та 1642 пуди потруїли.

351 гект. — непоганий озимий клін для комуні, що має землі 1270 гект. і завела семипілля.

Не відстали й з оранкою на весну, все що треба було—виорали. А покінчивши з роботою в полі, всіх сил докладають, щоб допоміжні господарські галузі заразд налагодити, організаційні всі справи докінчити—молода ж комунa. І про роботу культурну дбають—осінь же та зима—жлива політосвітні.

985 членів тепер у комуні. Мають вони гуртом 2 трактори, 89 коней, 25 пар волів. Є млин та двигун. Влаштовано швацьку, теслярську, ковальську та інші майстерні. Будують клуб, загальну їдальню, дитячий будинок.

Вистачає правління і господарської роботи. Вистачає її і без турбот про господарство. Бо треба, щоб комунa була справді комунa, щоб усі члени її справді були комунари, щоб нічим і ніякою мірою не міг впливати куркуль. А в комуні є ще куркульське сміття, є ще відриги індивідуальщини, не довершено ще й з організацією комуні ту класову боротьбу, що протягом років у селі Шевченковому точилася. Про неї докладніше слід розповісти—вельми бо вона повчальна.

1925 року пішла селом (тоді ще Іванівкою) чутка:

— Трактор з Америки іде.

Та ще до того довідався найперший про трактора А. Маніла, отой самий, що до революції 80 десятинок мав. Довідавшись, порадився з іншими такими «трудяками» та й вирішили... організувати колектив, щоб таким чином трактора до рук собі прибрати.

— Люди добрі,—став співати Маніла,—нащо нам ділитися на бідноту, середняків та куркулів? Усі ж ми селяни, всі на землі трудимось.

— Нащо ж ото ворожнечу сіяти?—підспівував куркулик Попов.

Співаючи отак, придбав Маніла собі «Фордзона», а щоб не відібрали—організував машиново-тракторне товариство. Так ото став Маніла за «піонера колективізації» в Шевченковому. Тільки взивали іванівці цього свого «першого колективіста» та всіх членів його колективу «мордами». «Морда» за оранку дерла з селян 18 крб. з десятини, за молотьбу—80 коп. з копи.

Вподобалося це іншій глитайні. Поряд з Манілиним організувалося ще одне товариство. Хоч і мало воно гучну назву «Незаможник», та сиділи в ньому такі ж точнісінько куркульські «морди».

За справжню колективізацію перші наважилися взятися жінки. 1926 року заходилися вони організувати бідняцьке машиново-тракторне товариство. Пристали до нього не тільки жінки, але що ініціатива була жіноча, та й серед членів товариства жінки переважали, то й дали товариству назву «Селянка».

Як одержала «Селянка» трактора, між нею, Манілою та куркульським «Незаможником» почалася серйозна боротьба. Що тільки не робили глитаї, щоб підірвати «Селянку». Різні наклепи розповсюджували, глузували

з селянок: не за своє, мовляв, діло взялися, не вистачить у них «кур'ячого розуму» таким ділом заправляти.

Скаржилася куркульня й «советові», де тоді заправляв не наймит Скубак, а племінник того таки Маніли. І в самому товаристві «Селянка» були куркульські підспівачі, що всіх сил додавали, щоб розруйнувати «Селянку» зсередини, вволюючи волю Манілину. Не допомоглося Манілі та його прибічникам. «Селянка» міцніла, куркульських поплічників з своїх лав виключила.

На весні 1928 року куркульські товариства, не витримуючи наступу «Селянки», для спільної боротьби з нею злилися до купи. Друга група куркулів намагалася організувати машиново-тракторне товариство «Селянин», щоб протиставити себе «Селянці». Зазіхала куркульня на гарний шматочок суцільної земельки. Та не пощастило, і товариство куркульське розпалося. Позабирали куркулі свої паї і з горя попропивали їх.

Тоді організувалося нове бідняцьке машиново-тракторне товариство «Червоний Лан». Це вже був СОЗ, що об'єднував 16 бідняцьких господарств села Шевченкового та Дерев'янок. Це була основа нинішньої Шевченківської комуні. До «Червоного Лану» влилася «Селянка», що на той час мала в собі 16 бідняцьких господарств, переважно вдів. Повесні 1928 року ці два СОЗ'и усупільнили своє господарство, сіяли, орали і молотили вкупі. За їх прикладом у селах, що їх об'єднує Шевченківська сільрада, організувались бідняцько-середняцькі СОЗ'и: «Культура», «Селянин», «Пахар», «Червоний Господар» та інші, що об'єднали усю бідноту та середняцтво. 19 липня всі СОЗ'и злилися в один великий, прибравши йому ім'я Тараса Шевченка. В перші дні свого існування СОЗ мав 1170 гект. землі. Зразу ж по організації усупільнили реманент та худобу 190 господарств. Після молотби 13 тисяч пудів хлібних лишків СОЗ здав кооперації. Недовго побув СОЗ артіллю, а потім стала ото з артілі комуна.

Біднота та середняцтво спільними силами перемогли куркулів та не подолали їх остаточно.

Є така приказка старовинна:

— Найди конячу голову, та й ту зануздай.

До куркулів вона знаменито пасує. Бо й недобитки куркульські можуть пошкодити. Особливо, як до комуні потраплять. Вони не перестають сичати й сичання те на несвідомих впливає. Шевченківці ж—недавні комунари. От і трапляється так:

У двотижників колективізації усупільнювали худобу та свиней. І почали тоді люди з свиньми свинство робити: масово їх нищити.

Перший нишком заколов кабана куркульський підлабунник Никифор Лісовий. Йому, бачте, баба Явдоха сказала, що заберуть свиней до Харкова.

Потім хтось з куркулів пустив чутку:

— Картоплю ховайте...

Куркулева кума Пріська каже кумі Олені:

— Чули, подушки усупільнюють...

Перелякана Олена, щоб виявити джерело цих пліток, не пішла до сіл'ярди, а майнула до куми Глашки.

Ці чутки припинилися самі собою. Бо Мудраченків все ж мало, здебільша ж не вірить на куркульські брехні біднота та середняцтво.

А з Мудраченком Миколою сталась така історія: куркуль Балагура часто-густо «балагурить» на колективні теми:

— Задушили мене,—всюди «орательствує».

Балагура гонить коней учвал, скаженіє, говорячи:

— Щоб я підчинився отим о Скубаковим голодранцям? Не діждуть.

Загітований Балагурою Мудраченко продав воза, щоб не здати його колективові.

А підлабузник куркульський Сировацький став на воротах і кричить:

— Не пушу худоби в сарай!

Куркулі останніми днями кинули гасло:

— Продавай усе, в комунію йдем...

Дерев'яно вночі продав бугая, Лапоть заколов кабана й продав м'ясо спекулянтам. Багато куркульських підлабузників продали інші речі. А куркуль Голуб, що говорить «все одно життя не буде», морально вбитий, пішов по дворах збирати підписи на будівництво нової церкви на селі.

Голуба—куркульську «морду»—селяни гнали з двору, і він збентежений з цього, вирішив: «піду в монастир».

— А церковку не вадило б нам мати,—пожалкував, розказавши про це, старий Клим...

— Як?—здивовано запитує я (сидить же людина в сельбуді за газетою і таке говорить).

— Та клюб був би вже,—сміючись відповідає дід.

Не допоможеться куркульні, скільки не спродується. Не приймуть з них жадного. Член КНС тов. Бірюк говорить, наприклад:

— Щоб куркуля до комуні прийняти? Та ніколи в світі. Я пропоную виселити цих морд.

Пропозицію Бірюка підтримала вся біднота. Куркуля тут приборкали таки добре, але досі жадного з них не виселили.

— Дірехтиви ждемо з города...

Місто (Вовча)—за 15 верстов. Він чекає «дірехтиви» з Харкова, а Харків далеко.

— Коли «дірехтива» й виїхала, то мабуть вона у Білгороді застрягла—сміються колективісти. Певні свої справи, вони духом не падають. Хочуть, щоб не сичали, не каламутили, не заважали. Все ж село в комуні, а в тому селі—й куркулі живуть. Мало радості з такого сусідства та це ж і не сусідство, а ніби скалка в тілі комуні.

Ще чимало куркульського сміття у самій комуні є, і свідомо біднота, вчасно поставила питання про чистку її лав.

Сміття куркульське безперечно вимести буде не так уже й трудно. Далеко трудніше буде впоратися з сміттям іншого гатунку, з отою індивідуальщиною, з побутовими болячками.

Є такі, що в чарку заглянути люблять іноді. Ще як була в селі артіль та СОЗ, голова СОЗ'у Король Василь якось так налигався горілки, що уявив себе не знати й чим. Їхав дорогою Пильнянський селянин.

— Ти знаєш хто я?—грізно запитує Король.

Той мовчить.

— Та ні, ти знаєш хто я?

Той мовчить.

— То я ж голова СОЗ'у, мати... Вези мене в Котівку.

Король переміг. Переляканий начальством Пильнянський дядя віз голову СОЗ'у мов «короля». Та не довго їздив Король.

— «Гарбуза» одержав від СОЗ'у, сміються колективісти. Короля підтримують Сировацький, Демидов, Маніла Петро та «куми». А способи кумівської агітації вже видно було із прикладу з свиньми, картоплею та подушками. Серед жінок, що піддавшись куркульській агітації довгий час чинили опір колективізації, райжінвідділ ніякої роботи не провадить.

— Жіночі робітничі бригади б сюди, о...

Є ще такі селяни, що на коней колективу дивляться як на «хазайських». Супрун Ф. та Швайка Іван мало не позаганяли коней на той світ.

На таких є рада комуни. «Влетіло» їм гаразд. А надалі—пішечки ходитимуть. Аж поки не перевиховують їх, аж поки не стануть з них—комунари.

КОМСОМОЛЕЦЬ—НА ТРАКТОРА

Напередодні дня десятиріччя КІМ'у Вовчанський райком комсомолу скликав актив та розподілив його по осередках провадити свято. З двома комсомольцями, що їхали до Волохівки та Бочкового, поїхав і я.

Хлопці, комунари «Червоні Зорі», тепер студенти Вовчанського педтехнікуму, вчать, як і вся молодь комуни. Освічених людей в комуні треба, бо таких, що хоч середню б мали освіту, в комуні ще немає, крім агронома.

Дорогою таки промерзли: морозило, а кінно-поштова дала нам на трьох одного кожуха, та й той світиться дірками, а гріти ніяк не хоче.

Тільки забачили Волохівську комуни—враз аж потеплішало наче. Погрілися, пообідали у великій чепурній їдальні разом з усіма комунарами, підпрягли конячку і разом з секретарем Захар'ївського комсомольського осередку Батуліним поїхали ми вдвох до них у село на свято.

На Петьку Батуліна ні труска дорога, ні холод не впливає. Захоплено розказує, як комсомольці, а з ними й непартійна наймитська та бідняцька молодь, приборкують куркульню.

— А найліпший, брат, спосіб, щоб куркуль низенький був—комуну зміцняти. Комуна для них—погибель саме через те, що для нас кращого нічого не треба.

Дивлячись на неvkриті ще снігом лани, не без гордоців одзначає Петька:

— Раз огріхів немає—значить комунівська земля.

Справді—широким зеленим килимом навколо озимини і «лисин» на ній ніде не видно.

Пишається Петька з комуни. Тут він, колишній наймит з села Червоноармійського, має все, щоб справжньою людиною, господарем своєї долі бути. А були часи, коли оцей о Петька кидав комуну, не вірив у світле її майбутнє. Говорить він про це і сам з своєї тодішньої несвідомости дивується. Тепер він уже наперед сміливо заглядає, коли їхатимемо ми з ним «і цим шляхом, а не цим»: рівнесенький, гладенький буде шлях, а не грудкуватий та труский. І їхатимемо ми не конячиною, а «ахтамбілем».

Є ж уже трактори, будуть і автомобілі. Доброго шляху тому й тому треба.

Трактор—не конячка, 12 сил у «Фордзоні». А диви й він загрузає в калюжі на шляху, важко вибратися йому. Куркуль, же забачивши трактора, зубами б його приз, а він тобі загруз.

Замовк Петька замислено, а потім далі своє:

— Не загрузатимуть згодом. Раз комуни—буде рівний шлях. А чи скоро будуть наші радянські «ахтамбілі»? Як одержиш газетку та вчитаєш про тракторовий або ахтамбильний завод—дух забиває прямо.

А трохи згодом:

— А до трактора ще от штуку треба, як її комбайн. Читав, що й їх у нас вироблятимуть.

Трактор і комбайн непереможна сила, що спонукає маси до остаточної перемоги над рештками капіталізму на селі, що з корінням і «на сто відсотків» викорчовує стару спадщину віковичних злиднів. І від трактора та комбайна переходить Петро до індивідуальщини:

— У мене сестра—«індивідуалка». Під впливом куркулів вона один час агітувала мене, намовляла кинути комуну. Та ні за що цього не буде, комуна, це ж серце моє. Її праця й життя перебиваються пульсом в мені.

Говорив це він уже в селі. Під'їхавши до сельбуду, прив'язав там Петька конячину і пішов робити доповідь. В тій доповіді був відгук нашої розмови—говорив Батулін про потребу рівняти всі шляхи: і життєву дорогу до комунізму, і ту, що з Волохівки до Захарівки. Говорив про клясового ворога, що йому комуна—смерть.

А вийшов Петро, скінчивши доповідь, і що ж бачить? Триклята куркульня порізала черезсідельник на коняці, зняла віжки, розпрягла конячину.

— Ех, бодай його—пропала доповідь на другій сотні, ото чорти... Та подохнете все одно, скільки не капостіть. Ми черезсідельника зв'яжемо, а ваше панування так луснуло, що й не пробуйте його зв'язати—не вийде нічогосінько.

**

— Два роки отут о,—говорив Батулін, показуючи на біленькі будиночки,—жив панський посіпака Грушка Петро Григорович. Вигнали ми його під три чорти й організували тут комсомольську комуну «КІМ». А куркулі ж цієї комуни бояться, як чорти ладану.

В цей час полем тьопав кудлатий василівський піп.

— А було ж трійкою батя їде, на морозі не скинеш ти шапки—«на поклони» підеш.

Піп порівнявся з нами, зняв шляпу й поважно поклонився. Та Петька, колишній наймит, а нині комунар і дивитися на попа не хоче. «Паняй далі». І «паняє» піп сам собі, їдучи на своїх на «батьківських».

А Батулін далі веде розмову на найулюбленішу свою тему, про комуну:

У квітні цього року до села Захарівки повернувся червоноармієць 67-го полку, комсомолец Рябоштан Трохим. Роздивився, що та як, а тоді давай з іншими хлопцями радитися, щоб комуну закласти. Хлопці й сами вже про це думали, та не наважувалися: сила ж господарська мала в них, доведеться попобідувати.

— А як і побідуємо трохи,—це Трохим,—так зате далі світле життя буде. Як буде охота—все переборемо.

Скликали хлопці комсомольські збори, обмірковували справу й тут таки на зборах комсомольці Рябоштан, Демідов, Жарновський та інші поклали організувати неодмінно молодняцьку комуну «КІМ» на землях куркуля Грушки. Не пройшло й тижня, як у комуні було вже 30 наймитів та кілька наймичок.

Батьки під впливом куркулів не пускали своїх синів комсомольців до комун:

— Куди вас на погибель несе?—говорили.

Та мало що говорили, їсти не давали. Сиділи хлопці по три дні без хліба, на одній воді. Ото діла були. «Але що нам з батьками—дітей христити?»—сміялися хлопці. Взялися до роботи, до нового комунівського життя.

Комуні треба було відрізати масив землі. О, як почули про це куркулі, зашаруділи мов миші, та руки короткі були. Скаженіли, бачучи наймитсько-бідняцьку організованість та роботу комсомольців, чим могли шкодили комуні, але нічого вдіяти не змогли, це не заважало комуні міцніти.

Навесні сіяли комуную. Гірко доводилося: тягла не вистачало, трактора ж не було; земля, як це не дивно, була розкидана на 150 шматках: кожен комунар мав кілька шматків у різних місцях (батьки постаралися удружити).

Та все ж переборолі молоді комунари. Зміднуючи свою комуну, подаючи приклад, наvertsали й дорослих наймитів, бідноту й середняцтво до суцільної колективізації.

Що тільки не робили глитаї, щоб перешкодити колективізації. На кожних зборах сичали та отруйну слину брехень розбризкували. Куркуль, Костоглодов Іван, в минулому поліцай, а нині просто позбавлений права голосу, намагався брати під свій вплив бідноту, говорячи, що комуна це «петля» для бідноти й «облуда» для жінок. А куркуль експертник Боговсов Михай, якому комуна «КІМ» особливо не до вподоби, ширить чутки,

що скоро Китай прийде... у Захар'ївку. Дивак з цього Боговесова. Навіть брехні розумнішої не міг придумати.

Комсомольці знають, що найкращий спосіб боронитися—наступати. Розвіюючи куркульські наклепи, вони викривають які з куркулів приятелі бідноті. Сам комсомолец Обелець виявив кілька ям з хлібом.

Перемагаючи труднощі, перешкоду за перешкодою, молоді комунари все йшли вперед до колективного господарства. Дістали хлопці «Фордзона» і робота пішла «на всіх парах». До комуні надійшло близько сотні заяв з проханням прийняти їх до себе, та через брак житла не можна було прийняти всіх охочих, прийняли тільки 50 найкращих наймитів. Ішли до комуні й дорослі.

Жнива кімовці закінчили вчасно. Власними силами скошили хліб і всі лишки перші здали державі. У жнива комуна мала 10 коней, 6 корів, молодняк і трактора. В осінню сівбу посіяли 40 гект. чистосортної пшениці «Українки» в одному масиві, та 5 десятин жита.

На свої кошти комуна побудувала великий будинок для житла, бо в залежності від житла тут розв'язується і побутові справи.

Закінчили осінню сівбу і, виконуючи постанови партійних з'їздів про укрупнення колективного господарства, комуна «КІМ» влилася до великої комуні «Червона Зоря».

Як і в колективізації, так і в усьому Захар'ївські комсомольці—активні передовики. То й зростає їхній осередок. Влітку в комуні та селі було 43 комсомольці. На Жовтневі свята було прийнято до лав осередку 30 наймитів та ще 20 заяв є.

Організована в Захар'ївці з ініціативи комсомольців с.-г. артіль, зараз уже має 1600 гект. землі, 70 коней, 108 волів та об'єднує всі бідняцько-середняцькі господарства села. Головує в артілі комсомолец-партієць Рябоштан Трохим.

Правда, ще не все село в артілі, бо й на сьогодні в Захар'ївці є ще такі бідняки, як Лоцоний, що слухають куркульських брехень і вважають себе за занадто розумних. Вони мають свою «лінію», говорячи, що «совєг» допоможе нам обсіятися, а там якнебудь проживемо й без комуні».

Однак мало таких у Захар'ївці, як і в усьому Вовчанському районі, що воліють жити «якнебудь», коли можна жити по-людському, культурно, в достатках, взявшись до судильної колективізації. Комсомольці всюди всіх сил докладають, щоб і найвідсталішим, таким як Лоцоний довести, що жити «якнебудь» годі, запальною пропагандою навертають до колективів. От і в с. Іванівці комсомольці перші пішли до колективу, потягли й кращу непартійну молодь. А слідом за ними й усе село пішло в колектив.

Куркульській агітації проти колективів комсомол протиставляє свою агітацію та пропаганду, всіх сил докладаючи, щоб розвіяти темряву, побороти забобони. Мало не весь тягар культурно-освітньої роботи на Вовчанщині виносить на своїх плечах комсомол.

То й ненавидить глитайня комсомольців люто, сказано. От приклад, як виявляється їх ненависть.

Ніч. Її тишу на ланах комуни «Червона Зоря» тривожить трактор—і вночі оруть комунари, щоб встигнути оборотися вчасно.

Замовкли трактори—комсомольці-трактористи зійшлися вечеряти. Коли тут постріл, другий. Що це за знак? Звідки?

Та розпитувати немає в кого, роздумувати нічого. Схопилися хлопці, і до тракторів. Хтось, крикнув:

— Газуй!

— Тр-а-ахх! Тра-х-х!

Наче кілька кулеметів стріляє, а то тільки вибухи газу в тракторах. Така «газова атака» вплинула на тих, хто стріляв, не гірше за справжню стрілянину—втекли. А хлопці, наче нічого й не було, взялися далі карбувати толоку.

Стріляли охримівські куркулі.

Ненавість до комсомольців-комунарів у куркулів поєднується з ненавистю до трактора. Трактора куркуль бачити спокійно не може, саме тому, що йому ніколи його не «бачити» в своїх руках, а для бідноти став трактор за потужний засіб визволитися з-під куркульського визиску.

І напередодні XII річниці Жовтня обстріляли куркулі біля Колтеки колону тракторів одного з колективів, що їхала на свято до Вовчої. А проти тракторної станції агітацію провадить глитайня шалену. Коли б «свині та роги», якби куркулям та воля—сліду б тракторної станції не залишили б.

— Якби не кам'яні гаражі—спалили б,—казав секретар РПК тов. Сутирін.

— Та де спалили б?—заперечував завідувач станції тов. Марачов,—пусти їх, то зубами згризуть.

Згризти їм не вдасться, то й пробують посіяти ворожнечу до станції серед трудового селянства, провадять агітацію проти складання договорів на обробку станцією землі земгромад:

— Поламається трактор і пропаде врожай—зерно обсіпатиметься.

— Дратимуть з вас три шкури за обробку, а податок платитимете.

— Це нова панщина—як поміщик колись захопив землю, так і станція захопить. А вам пайок видаватимуть.

Щоб розвіяти подібну куркульську агітацію, треба підносити політичну свідомість усім прихильникам колективізації, треба знаннями «підкуватися». Комсомольці найперше про це дбають. От у Захар'івці школи політграмоти регулярно відвідує 50 комсомольців, активно ставляться комсомольці до роботи безвірників та гуртка вивчення програми і статутів партії та ЛКСМ.

Вовчанські комсомольці виконують директиву листопадового пленуму ЦК ВКП(б): «Найважливіший обов'язок комсомолу на селі—це йти в перших лавах колгоспного руху й систематично виділяти з свого числа тисячі й тисячі організаторів».

Тисяч Вовчанські комсомольці не могли дати, бо самих їх десятки. А от кілька комсомольців на чолі СОЗ'ів є.

М. ТРУБАЛІНИ

МОРЯМИ ПІВНОЧІ

Частина II

I. ПІДГОТОВКА ТА СКЛАД ЕКСПЕДИЦІЇ

Нас називають божевільними й обвинувачують у авантурі. Капітан Міловзоров ручиться за нашу загибель. За „Літке“ більшість. У доку. Не вистачає чорноробів. Дальзавод дає обіцянку й дотримує її. Змагання сімох редакцій. Діювальним кочегаром за полярне коло. Полярні вовки. Українці полярники. Вантажимо. Шестеро відважних. Топки розпалено. На чотири чи на чотирнадцять?

Катер портового управління підійшов до борту «Літке» і група владівостокчан, що поспішила нам назустріч, швидко сходячи по трапах, вітаючись із гостями, перейшла на спардек, а відтіля на нижній мостик до дверей капітанської каюти. Вітають нас радісно, запитують про подорож, де пускали на беріг, як витримували спеку, чи важко було підчас шторму, як показав себе «Літке» підчас переходу й одночасно інформують про події за півтора місяці у СРСР. Ми з цікавістю слухаємо про всесоюзну шіснадцяту партконференцію, про конфлікт між СРСР та Китаєм, останні події на східно-китайській залізниці, чутки про можливість війни. Нас слухають ще з більшою цікавістю, коли оповідаємо про екзотичні береги Суматри й Формози, пекельну спеку у Червоному морі, поліцейські кордони в колоніальних портах, чорних вантажників Порт-Саїду і їхніх доглядачів із нагаями, про шалений триденний шторм у Південно-Китайському морі силою в одинадцять балів. Моряки, співробітники АКО, газетярі, співробітники митниці, начальник ДПУ, редактор газети «Красное Знамя» в тісному оточенні літковців уперше оглядають нашого красуня льодоріза.

Пароплави в бухті здіймають на щоглах прапори і теж вітають «Літке». На березі видно натовп людей—то вільні від вахт моряки, портові робітники та, мабуть, родичі декого з наших владівостокчан ждуть, коли льодоріз пришвартується до причалу. Тут його вже давно ждуть. Місцева газета «Красное Знамя» сьогодні вмістила повідомлення, передане вчора з «Літке» про прибуття сьогодні о дванадцятій годині дня. Прибули, правда, трохи раніш.

Але одразу ж у теплій зустрічі ми відчули стриману домішку якогось скептицизму та іронії. Про майбутній рейс на Врангель ніхто не згадував і очевидно цілком свідомо, бо коли хтось з наших зачепив це питання, то більшість прибулих на зустріч відмовчувались. Один же з газетярів зауважив:

— Побачимо... Ми тут проти вас кампанію вели.

— Чому?

— Не годиться ваш льодоріз для полярного рейсу.

Того ж дня ми дістали докладну інформацію про причини тої прихованої іронії.

Капітан Міловзоров—старий моряк та ще й полярник. Він умістив статті про те, що «Літке» неспроможний іти на острів Врангеля. Зимом він приїздив до Севастополя, оглядав «Літке» і знову висловився проти посилки льодорізу в небезпечний полярний рейс. До слів Міловзорова дослухались. Серед моряків тихоокеанців Міловзоров користується авторитетом, як досвідчений полярник, посідаючи друге місце після капітана пароплаву «Воровський», дідугана Штенберга що нині уже не водить пароплавів у полярні рейси. Отже, немає нічого дивного, що більшість моряків Далекого Сходу, ніколи не бачивши «Літке», погодились з Міловзоровим. В місцевих газетах вміщали статті, що посилка «Літке» на Врангеля—це божевілья і що від цієї справи тхне авантюрою. Коли так не говорилося одверто, то у всякому разі в прихованій формі можна було побачити, що нашого Костянтина Олександровича Дублицького обвинувачують у авантурі. Міловзоров широко розгорнув кампанію проти «Літке», посилаючись на те, що «Літке»—льодоріз, а не льодокол, що він спалює більше 100 тонн вугілля на добу, а може взяти з собою максимум 1000 тонн, що «Літке» не може взяти потрібної кількості вантажу, який треба доставити на острів Врангеля та на неможливість протягом місяця дати льодорізові той ремонт, що його вимагає судно після криголомної кампанії у Чорному морі та десятитисячмильного переходу навколо Південної Азії.

І лише невеличка група прихильників «Літке» радісно вітала нас, сподіваючись, що льодоріз виконає відповідальний рейс, а капітан Дублицький безпечно проведе судно і його екіпаж через полярні криги.

Звичайно, що всі ті, хто залишився на «Літке» на новий рейс, мусили раз-у-раз виступати в дискусіях про спроможність льодорізу. Міловзоров і його прибічники після того, як урядова комісія категорично висловилася проти посилки на Врангеля пароплава «Ставрополя» і не дала згоди на посилку льодолому «Седов», що працює в Архангельському порті, висували новий проект заміни «Літке» льодоколом «Добриня Нікітіч», що на той час стояв у ремонті у Владівостокському порту. Якийсь невідомий автор видрукував статтю у морському журналі «На вахте», де доводив, що погрібно припинити зайвий, на його думку, ремонт «Літке» і пропонував негайно послати в експедицію льодолом «Добриню Нікітіча», причепивши до нього на буксир шхуну «Чукотку». «Чукотка» мусила везти вугілля для льодолому. Звичайно, що цей проект був абсурдний, бо «Добриня Нікітіч», хоч і має два комини, але вдвічі слабший за «Літке». До того ж він надто неповороткий і непридатний для плавання у торосистих кригах Східно-Сибірського моря.

Власне, з першого ж дня приходу до Владівостоку ми вже впевнені, що ніяких змін у справі посилки якогось другого судна у Врангелівський рейс не буде. Лише багатьох нас цікавило, чому Міловзоров проти «Літке», чому він так гаряче розпочав цю кампанію, що доходить до явної абсурд-

ности, коли висувається пропозиція посилати на Врангеля «Ставрополь», а не «Літке». Адже всім відомо, навіть тим, хто ніколи не бачив «Літке», що «Літке» довгий час працював в криголомних кампаніях на Білому та Чорному морях, проводячи пароплави через кригу, рятуючи їх у холодні крижані зими від аварій. «Ставрополь» же, хоч і ходить у полярні рейси, крім того, що спалює мало вугілля та в крижаних затисках, дякуючи своїй конструкції, має деякі шанси бути витисненим на кригу, замість того, щоб бути розчавленим, ніяких криголомних якостей не має.

Той самий «Добриня Нікітіч» не раз виходив з бухти, щоб допомогти «Ставрополю» пробитись через двоцалеву кригу до Золотого Рогу.

Вперше про Міловзорова я чув давно, років два тому, од Миколи Костянтиновича Новицького. Він розповідав, як у часи громадянської війни він плив з одного китайського порту до Владівостоку на пароплаві, що його вів Міловзоров. Міловзоров зайшов до Японії, де замість двох діб, простояв два тижні, потім зсадив пасажирів на беріг, а свій пароплав повернув назад у китайські води в розпорядження якогось емігрантського товариства. Щось років із два Міловзоров вештався по морях, поки спало йому на думку повернутись разом із пароплавом до Владівостоку і просити про амністію. Пізніше старі матроси розповідали мені багато про Міловзорова, починаючи з того моменту, як він працював уборщиком на камбузі. Ще до імперіалістичної війни 1914 року він почав свою кар'єру полярного капітана. Був випадок, коли затертий кригами, він залишився зимувати за полярним колом. Харчів було мало, харчі були погані, більшість людей не були знайомі з умовами полярної зимівлі. Серед екіпажу були захворювання. Але важко було лише матросам та кочегарам. Командний склад, що жив окремо, почував себе не погано. Між кают-компанією і командою зростав антагонізм. На великдень, після того, як комсклад розговорівся білими пасками, крашанками, консервованим молоком і дорогими винами, капітан із старшинами пішли до матросів та кочегарів христосуватись. А ті лежали в трюмі голодні, хворі, маючи лише погані сухарі та солонину. Обурення команди проти начальства досягло апогею. На судні виник бунт, що його з великими труднощами Міловзорову вдалось придушити. Після того випадку протягом декількох років Міловзорова в полярні рейси не посилали. Лише згодом він знов почав водити пароплави за полярне коло на Колиму. Одного разу дійшов Лени, а в 1926 році був на Врангелі.

Повернувшись разом з пароплавом до Владівостоку й діставши амністію, Міловзоров протягом всіх цих років чесно працював, показав себе, як добрий моряк і за один з полярних рейсів дістав навіть нагороду—орден Червоного трудового прапора. І тепер, навіть ті моряки, що колись їздили до Шанхаю спеціально з наміром захопити Міловзорова разом із пароплавом, який він відмовлявся привести в радянський порт (правда, захопити пароплав не вдалось, хоч Міловзорова і було на деякий час зв'язано), не можуть закинути щось цьому капітанові полярникові у нещирості по відношенню до своєї роботи чи в якихось, хот би дріб'язкових, злочинах перед радянською торговельною флотом. Але Міловзоров надзвичайно амбітна

людина. Оця амбітність і довела його до цього абсурдного конфлікту з «Літке», що потім у майбутньому закінчився майже трагічно. Але це трапилось значно пізніше і про це читач довідається згодом.

Отже, капітан Міловзоров ручився за нашу загибель у полярних кригах, десь там у районі Врангеля, в тих місцях, де 50 років тому було затерто кригами і розчавлено знамениту американську шхуну «Жанету», послану до північного бігуна та на розшуки славнозвісного шведа Норденшільда редакцією газети «Нью-Йорк Геральд». Він пророкував нам, що за кілька днів після виходу в полярне море, у «Літке» не вистачить вугілля, буде спалено всі горючі матеріали, що будуть на льодорізі і могутній льодоріз, затертий полярними кригами після недостатнього ремонту, буде розчавлений і піде на дно, залишивши свій екіпаж на пловучих кригах, що їх течією несе на північ до полюса.

На деякого ці розмови робили враження і в нас навіть був випадок, коли один кочегар, ставши на роботу, працював протягом місяця на ремонті льодорізу, а перед самим відходом у рейс, напившись, заявив, що він у полярне море на «Літке» не піде, бо вважає, що йому ще рано умирати.

Але з кожним днем нашого перебування у Владівостокі, репутація «Літке» в очах владівостокчан зростала. День-у-день льодоріз оглядали старі досвідчені моряки, і кожен з них, оглянувши судно, говорив:

— До цього часу я був зовсім іншої думки про це судно. Безперечно, що воно краще і за «Ставрополь» і за «Добриню Нікітіча».

Минуло не більше двох тижнів, як ми почували себе вже господарями становища. Владівосток був за нас. І лише екіпаж «Ставрополя», який готувався до полярного рейсу вздовж сибірського берега до гирла річки Коліми, не хотів визнавати очевидного для всіх, що «Літке» найпридатніше судно для Врангелівського рейсу. В порту, у кав'ярнях та пивних, у вільні хвилини перекидалися гострими слівцями ставропольці з літківцями.

А тимчасом з полярного моря йшли погані вісті. Пароплав «Астрахань» всередині червня був затертий кригою в Анадирській затоці Берингового моря. Шхуни «Коліма» та «Еліазіф», затерті в льодах у Східно-Сибірському морі ще в 1928 році, ще там стояли. Від капітана шхуни «Коліма» було одержано повідомлення, писане ще в грудні чи січні. Це повідомлення чукчі на собаках везли до Нижнеколимську, а відтіля таким же шляхом воно добиралось, здається, до Якутську і зрештою через півроку прибуло до Владівостоку. Шхуна «Коліма», що ходила в 1928 році в гирло річки Лени, не дійшла до кінцевої мети своєї подорожі. Зустрівши важкі криги, вона мусила повертати назад. Зайшовши до Нижнеколимську там вивантажила вантажі, призначені для Лени. Намагались того ж року добратись до Владівостоку. Але не вдалось. Море замерзло і біля Шалаурових островів довелось стати на зимівлю. Капітан шхуни Сіднев писав, що в грудні великий крижаний шторм зірвав був шхуну з котви і поніс у море. З великими труднощами вдалось зберегти шхуну протягом тих кількох днів, коли льоди загрожували розчавити її. Зрештою пощастило повернутись назад до Шалаурова острова, там кинути котву та прикріпитись канатами

до берега. Між іншим, серед екіпажу шхуни виникли деякі непорозуміння, що надзвичайно несприятливо відбилась на умовах зимівлі. Одночасно з цим Сіднев сповіщав, що чукчі, які приїздили на шхуну, переказували, ніби бачили в одному місці на березі викинені морем уламки якогось судна, а на кригах знайшли невеличкий намет, у якому були трупи кількох замерзлих європейців. Очевидно, цієї зими в Полярному морі трапилась ще одна трагедія. Але вияснити, яке судно загинуло—не вдалось. Мабуть, це було якесь чужоземне судно. Дуже можливо, що то загинула шхуна якогось американця контрабандиста та авантюриста, що й досі час-од-часу насмілюються з'являтися біля наших берегів, не маючи на те дозволу.

Криги у Беринговому морі наприкінці червня, відсутність будь-яких змін у закрижанілому Полярному морі біля Сибірських берегів та те, що 1929 рік за прикметами моряків-полярників мав бути важким у відношенні криг,—все це були погані прикмети. Та й метеорологи пророкували, що цей рік буде несприятливий для плавби в Полярному морі. Все це потрібно було нам зважити перед відповідальним рейсом, що був одночасно і рятівничим і науковим.

Першою умовою, що гарантувала нам щасливу подорож, мусив бути добрий ремонт льодорізу. За два дні після прибуття до Владівостоку «Літке» було поставлено у док. Почався ремонт судна. Воно справді вимагало великого ремонту. Кочегарка, машини, корпус судна, його гвинти—все потрібно було лагодити. Працювали шаленим темпом. Бувало по 24 години на добу. Працювали робітники Дальзаводу, працювала команда «Літке». Надурочні дорівнювали звичайному робочому дневі. Багато років судно не мало такого ремонту. Механіки з дня на день лазили по трюмах, цистернах, заглядали до кожної машини, до кожної топки, до кожного казана, перемацували всі підйоми, кожну заклепку, вимірювали кожний метр вільної площі, наперед прикидаючи, куди можна буде насипати вугілля, такого цінного для цього рейсу, і оглядаючи кожний шматок заліза, кожну гайку, що їх можна викинути з пароплава аби за рахунок їхньої ваги збільшити навантаження палива. Інтересно відзначити, що для ремонту «Літке» не вистачало не лише кваліфікованих робітників, але не вистачало навіть чорноробів. То був час, коли Владівосток майже не знав безробіття. Тисячі людей цього літа поїхали працювати на рибальські промисли до берегів Камчатки, багато поїхало на Сахалін та на північ. Порт був переповнений чужоземними пароплавами, що на Егершельді брали вантажі, що безупинним потоком прибували з Манчжурії східно-китайською залізницею. Були дні, коли в порту нараховувалось від 40 до 60 пароплавів під різними прапорами.

Пригадую один момент, коли біржа праці рішуче відмовилась надіслати чорноробів на ремонт льодорізу. Постало питання про те, щоб виписати чорноробів з Хабаровську, і мабуть це довелось би зробити, коли б комусь в голову не прийшло використати для ремонту льодорізу в'язнів БУПР'у. І протягом двох чи навіть трьох тижнів в'язні Владівостокського бупру заробляли добрі гроші, працюючи на ремонті «Літке».

Ремонт посувався досить швидко. Та не вважаючи на його прискорений темп, все таки були побоювання, що до 10-го липня, як передбачалось спочатку, закінчити ремонт не вдасться. Але Дальзавод, що провадив цей ремонт, дав слово, що він вчасно його закінчить. Добре одремонтувати «Літке» — це справа честі Дальзаводу. Перед тим, як мав прибути «Літке» у Владівосток, з Дальзаводом трапився скандал. Ремонтували один пароплав, щось місяців зо два, а після ремонту, коли спустили його на воду, він почав потопати. Робітники Дальзаводу ремонтом «Літке» вирішили зняти пляму з заводу, що залишилась після того випадку. Ремонт провадили в порядку соціалістичного змагання. На Далекому Сході це, здається, був перший випадок такого змагання.

Кожен день «Красное Знамя» друкувало, так би мовити, бюлетень цього змагання. Взагалі, увага до «Літке» була надзвичайна. Льодоріз одвідували десятки різних екскурсій робітників, службовців, червоноармійців, учнів. Різні урядові комісії, що того літа у Владівостоці їх було надзвичайно багато, вважали за свій обов'язок оглянути «Літке». Раз-у-раз до доку приїздили члени окрвиконкому, робітники партійного комітету, професійних організацій Владівостоку. Ремонт «Літке» був справою честі Владівостокських робітників, похід «Літке» був справою честі всього Тихоокеанського краю.

Якось великої бучі серед нашої команди та ремонтних робітників наробило прибуття командувача військами. Він прибув у супроводі робітників штабу, майже для всіх нас несподівано. Разом з капітаном оглядав судно, балакав з моряками й робітниками, які запевняли його в тому, що виконають своє завдання вчасно і доброякісно. Звичайно, що така підвищена увага до судна і його походу, не могла не відбитися на психіці команди «Літке». Часто в таких випадках це відбивається в поганий бік, коли люди починають думати про себе більше, ніж треба, або простіше, задаються. У нас не було підстав задаватися. Адже десь у глибині в кожного заховувалось побоювання: «а що буде, коли справді не зможемо пробитись через криги до Врангеля?» Особливо це турбувало тих, хто вже бував у полярній плавбі і був знайомий з крижаними умовами страшного північного моря. І тому ця увага підкреслювала кожному його відповідальність за ремонт судна і за рейс. Ця свідомість відповідальності позначалась у підвищенні працьовитості, надзвичайній уважності до своєї роботи, у збільшенні вимог до себе та своїх товаришів.

Надходив кінець червня, здавалось ремонт уже закінчувався. В корпусі льодоріза було поновлено 4000 закульопок, на гвинтах змінено лопасті і одного веселого сонячного дня з закінченим зовнішнім ремонтом і напівзакінченим внутрішнім «Літке» готувався виходити з доку. Це було наше перше свято, бо воно означало, що відход у рейс наближається і ще залишилось якихось півтора тижні, і «Літке» рушить на північ. Шум води, що з скаженою силою вривалась з моря у віддушину залізної брами до доку, був для нас чудовою музикою. І ми переповнювались радістю, як переповнювався док водою, що тисячами могутніх водокрутів починала заплескувати під-

водну частину судна. За кілька годин док заповнено водою, що під нею зникла вся підводна частина «Літке». Залізну браму, яка відгороджувала море від доку, одчинено, і льодоріз, ще, правда, не самостійно, а на буксири, вийшов у бухту. Його підвели до причалу біля Дальзаводу, де буде закінчуватися внутрішній ремонт машин і де почнеться навантажування судна.

**

Нас було чотирі журналісти: О. Мар'ямов, з Харкова, з «робітничої газети «Пролетар», В. Млечін з Москви з «Рабочей Москвы», А. Корольков теж з Москви від «Комсомольской Правды» та я. Ми зробили на «Літке» південний рейс, і прибувши до Владівостоку, безперечно, кожен з нас сподівався піти з льодорізом у відповідальну частину великого рейсу від Севастополя до Врангеля. Але ж уже на другий день, як прибули до Владівостоку, нас було повідомлено, що за постановою урядової комісії в рейс до Врангеля буде взято лише одного журналіста. Крім того, з'явилося ще трое претендентів на це одне місце: Московські «Известия», Хабаровська «Тихоокеанская Звезда» та Владівостокське «Красное Знамя» — кожна з цих газет доводили своє право зайняти те єдине місце, що його надавалося пресі на «Літке».

У всякому разі п'ять руських газет безперечно мали перевагу над двома українськими, бо і в урядовій комісії, і в правлінні АКО розцінювали цю справу так, що, мовляв, Україна від Полярних вод далеко і полярні рейси її зовсім не повинні б цікавити. Отже, не вважаючи на гарячу підтримку, що Мар'ямов та я дістали від капітана Дубліцького, нам все таки рішуче було одмовлено. Так само скоро загубили всяку надію дістати те єдине місце і «Рабочая Москва» і «Комсомольская Правда», хоч Корольков, від'їжджаючи з Владівостоку на прощання казав:

— Ждїть наприкінці червня, на початку липня. Обов'язково повернуся з Москви і піду в рейс. Щоб нам не дали місця — це неможливо.

Проте, їм місця не дали.

А між трьома останніми газетами розгорався справжній бій. «Красное Знамя» вимагало собі місця на тій підставі, що «Літке» виходить у рейс з Владівостоку, Владівосток найбільше цікавиться цим рейсом, серед моряків ця газета найчитабельніша та й до того ж по цей час вона найбільше відляляла уваги підготовці рейсу на Врангель. Редакція «Тихоокеанской Звезды» зазначала на це, що «Красное Знамя» — газета окружна, в той час, як «Тихоокеанская Звезда» — орган Крайвиконкому. Рейсом цікавиться увесь Далеко-східний край. В адміністративному та територіальному відношенні острів Врангеля входить не до складу Владівостокської округи, а до складу Далеко-східного краю і, нарешті, на думку «Тихоокеанської Звезды», підготовка експедиції залежить не стільки вже від самого Владівостоку, як од Хабаровська, що призначає начальника острова і дає директиви щодо організації на острові господарства.

«Известия», як орган ЦВК СРСР, доводили вдвічі більше аргументів, ніж «Тихоокеанская Звезда» і «Красное Знамя» про те, що місце треба віддати їхньому кореспонденту.

Правління АКО обіцяло це місце «Тихоокеанской Звезде». Але зрештою вирішальними в цій справі були телеграми редакції «Известий», Каменєва, Мікояна та низки інших відповідальних осіб та установ з Москви, які домагалися про місце для співробітника «Известий» і зрештою це місце дісталось цій газеті. «Известия» командували для участі в рейсі свого старого співробітника Зінаїду Ріхтер.

Не легко було відмовитись від участі в цьому рейсі тим, хто вже проплив на «Літке» 10 тис. миль і серйозно готувався піти в рейс північними морями. Літковці, зокрема сам капітан Костянтин Олександрович та старший механік Йосип Антонович, співчували мені. Костянтин Олександрович радив настирливіше домагатись ще одного місця для себе. Але Прокоф'єв, уповноважений АКО в справі організації рейсу, і чути не хотів про те. Кожен раз він мені повторював:

— Ми мусимо взяти на «Літке» мінімальну кількість людей і максимум вантажу. Не забувайте, що на кожного чоловіка з команди та пасажирів береться запас харчів на 14 місяців, зимовий теплий одяг і все потрібне для тяжкої полярної зимівлі на той випадок, коли б «Літке» було затерто кригами. А жодних гарантій про те, що льодоріз цього року проб'ється до Врангеля і повернеться назад—немає.

Я звернувся з проханням, щоб мене було взято за матроса, вважаючи на свій попередній морський досвід за час переходу з Севастополя до Владівостоку. На жаль, я міг бути лише матросом другої кляси, а для полярного рейсу відбиралось виключно матросів першої кляси та ще й з умовою, що такий матрос одночасно або водолаз, або тесляр, або пічник. Це тому, що в рейсі будуть потрібні водолази, а на Врангелі, коли будуватимемо будинок та склад, теслярі і пічники. На жаль, жодної з цих професій я не знав.

Кочегарів брали теж лише першої кляси. Кількість їх зменшувалась з 40 до 27. Вахти збільшувались з 3-х годин до 4-х. Отже, робота мала бути значно тяжча, вимагала звички і кваліфікації. Взяти мене кочегаром першої кляси наш старший механік не наважувався. Але якось днів за три по прибутті до Владівостоку, виявилось дві вільних вакансії, що, здавалось, я міг би їх посісти: кастрюльником на камбуз або запасним кочегаром—кочегарським днювальним. І перша й друга роботи надзвичайно важкі та й до того ще марудні. Зате особливих якихось здібностей не вимагають. Я погодився йти кочегарським днювальним. Його обов'язки—слідкувати за чистотою в кочегарських приміщеннях, подавати до їдальні сніданок, обід та вечерю і мити посуд. А коли хтось з кочегарів хворів, він іде до кочегарні працювати замість хворого. Робота не дуже то легка. О 6-й годині встаєш, прибираєш у їдальні, о 7-й даєш сніданок 1-й вахті, о 8-й—другій вахті, о 9 год., озброївшись шваброю та віником, рушаєш по кочегарських кубриках, в 11 год.—обід для двох вахт, пів на першу—обід ще для одної вахти; потім миєш посуд; годин на півтори відпочинку і о 5-й годині мусиш давати вечерю, що

у нас нічим не одрізняється від обіду. Вечеряють всі вільні від вахти. Після цього знову миття посуду, о 8-й год. знову вечеря кочегарам, що змінюються з вахти, знов миєш посуд і після того, приготувавши закуску на 12 год. ночі та сніданок на 4 години ранку, що їх забирають уже без днювального, їдеш спати. Треба обслуговувати майже 40 чоловіка, тому, що крім 27 кочегарів на обов'язку днювального годувати ще 11 чоловіка машиністів. Треба щодня прибирати три кочегарських кубрики, тричі на день прибирати ідальню та хоча б через день вестибюль у машині та лазню. Як бачите, роботи чимало. І не кожний незвичний з нею справиться, особливо, коли ще хочеш бути в курсі всіх справ, заглянути і до штурманської рубки, і до машини, черкнути кілька сторінок до щоденника та послати радіограму до редакції газети. Признаюсь, з мене був поганий днювальний, особливо на початку. Раз-у-раз я просипав і з'являвся вже після сніданку, підчас обіду забував приготувати гірчицю, дістати соли, заварити чай. Часами я дивувався, як мене терплять. Раз-у-раз доводилось сподіватися на зауваження. Але дружня товариська атмосфера, особливо з боку кочегарів чорноморців, які знали мене вже протягом двох місяців, сприятливо відбивалась на моїй роботі, на моєму настрою.

Владівостокчани не знали, що це за днювальний і відкіля він взявся. І не раз мені доводилось чути здивовані запитання:

— Ти що, ще не був ніколи днювальним чи що?

— Ти вперше днювальним?!

Доводилось признаватись, що днювальним я таки вперше.

На ремонті було ще так-сяк. Роботи, порівнюючи, менше, ніж її передбачалося підчас рейсу. Снідали, обідали й вечеряли всі разом. На пароплаві людей жило мало, більшість жили в місті, отже, й приборки було значно менше. Так що між сніданком і обідом і між обідом та вечерею завжди можна було вирвати хоч вільну годину і піти до міста. Після ж вечері, що закінчувалась о 5-й годині, я був вільний до 6-ти годин ранку наступного дня.

Команді «Літке», що пригнала льодоріза до Владівостоку, було дано розрахунок. З восьмидесяти чорноморців для полярного рейсу було одібрано щось чоловіка з п'ятнадцять. В число п'ятнадцяти попали боцман Карг, тесляр Лапін, водолаз Чумак, підшкіпер Корчак, троє машиністів та кілька кочегарів.

На льодоріз набирали нову команду. Відповідальний за підбор команди був капітан, він же начальник експедиції. Безперечно, кожну кандидатуру погоджували з тихоокеанським райкомводом. Пароплавам радторгфлоту та АКО було дано розпорядження відпускати найкращих матросів та кочегарів на «Літке».

Один за одним на палубі «Літке» з'явилися старі полярні вовки. Перевагу надавали тим, хто вже не раз ходив у Північне Полярне море, виявляв свою здатність підчас тих рейсів та міг похвалитись принаймні

п'ятнадцяти, двадцятирічним моряцьким стажем. Одним із перших, кого я побачив, був Павелко. Цей дядя мав за п'ятдесят років, своїми розмірами він випередив Чумака і здавалось його могутні руки спроможні ламати залізо. Похмуре вусате обличчя було симпатичне і своїми рисами свідчило про внутрішню силу і чортячу впертість. Він бував уже на Колімі, якимось зимував у кригах біля Сибірських берегів і був бажаним кочегаром на «Літке».

На другий чи на третій день по тому побачив Остряка. З дверей коридору на корму викотилась дерев'яна бочка чималих розмірів, а за нею друга бочка ще більших розмірів спритно просунулась через вузькі двері, підштовхуючи дерев'яну. Друга бочка була подібна до людини в кочегарській роботі, в сильно замурзаній кепці, що закривала велику лисину й сповзала на очі. Одсапуючись, людина-бочка весело глянула й промовила, звертаючись до гурту:

— Значить, утретє в Льодовий океан. На Колиму, на Лену ходив, а тепер на Врангеля.

Це був Остряк, старий кочегар, що вже два десятки років кочегаригь на пароплавах Тихого океану.

Матрос Шейко теж утретє йде за полярне коло. Але це ж ніщо в порівнянні з полярним стажем матроса Чепка. Оцей чоловічина вище середнього зросту, худий, що часами здається навіть виснажений—з рудуватими від тютюну вусиками, починаючи з 1914 року іншого плавання, крім полярного, не визнає. Це його восьмий полярний рейс. Йому двічі доводилось пережити довгі полярні ночі серед крижаного моря. Чепко знає всіх наших моряків полярників, він знайомий з половиною чукчів од рогу Дежньова до гирла Коліми. Він пам'ятає суворі полярні зими, коли люди божеволіли від страху й нудьги. Перечитуючи книжку Амундсена «Подорож на кораблі Мод» він авторитетно заявляє: «Це так», «а це не так», коли мова йде про сибірське узбережжя від Коліми до Дежньова та про рік останньої зимівлі «Мод» у кригах. Той рік на пароплаві «Ставрополь» він зимував недалеко «Мод».

Буфетчик Дрозд і кок Фесан—теж утретє йдуть у крижаний рейс.

Єсть такі, що йдуть по другому разу. Тридцятирічний Жорж Соламін має п'ятнадцятирічний морський стаж, але на північ ходив лише раз. Михайло Омельченко—це єдиний у нашому екіпажі, що вже був на Врангелі. 1926 року він ходив на «Ставрополі», коли той завозив першу радянську колонію на острів. Тепер удруге він іде на Врангеля.

— Після того,—каже,—піду ще третій раз і більше мабуть у полярні рейси не ходитиму.

Та єсть чимало й таких, що в полярний рейс ідуть уперше. Це головним чином машиністи. З них, здається, лише Данько двічі був на Колімі—причём обидва рази зимував. Решта—новаки. Всі, правда, старі моряки, за винятком Мойсеєнка, що востаннє плавав років із двадцять тому, а тепер проміняв головування у комунальній секції Владівостокської Міськради на посаду машиніста полярної плавби, та Андрія Лапира, який покинув роботу у Нікольськ-Усурійській філії «Кооптаху», де він морозив яйця та бити

птицю, і пішов на «Літке» машиністом-рефрежиратором. Обидва ці суходольники прекрасні хлопці. Мойсеєнко виняткова громадська людина і прекрасний товариш, що згоден, коли треба, на найнебезпечнішу для життя справу. А веселішого за Андрія—важко знайти. Коли він не крутить своєї «морозілки», як звуть у нас рефрежиратор і не читає якогось пригодницького роману, то обов'язково розповідає одного з довжелезних анекдотів, що тримає їх у пам'яті безліч, і вся «сіль» якого у його довжині. Хлопці од цих анекдотів та казок заходяться сміхом до сліз.

Хлопці люблять жартувати і сміятись, не вбачаючи в крижаній плавбі нічого страшного, жахливого, як то видається їхнім родинам та знайомим. Полярники підсміюються над новачками, які зовсім несерйозно ставляться до небезпек рейсу і часто запитують таке, що виявляє їхню цілковиту полярну неписьменність. Острик кілька днів мене допікав запитанням, як я купатимусь у крижаному океані, після мого зауваження, що коли на Дежньові стоятимемо, то купуємось. Я проте, запевняв його раз, що в Полярному морі скупаюсь. Потім (про це читач довідається далі) я свого слова додержав.

Зимувати біля Врангеля ніхто з команди не збирався. Всі були впевнені, що восени цього року повернемось назад. Ми мали радію сміятись з команди «Ставрополя», що йдучи в значно менш відповідальний рейс на Колиму, після того, як їх не пустили на Врангеля, вони запевняли, що ми зимуватимемо, а вони закупали капкани й рушниці для полювання, яке можливе лише підчас зимівлі.

У нас теж були розмови і про рушниці і про капкани, але ніхто не взяв із собою жодного капкана і жодної рушниці. Лише капітан забрав потрібну кількість вінчестерів, щоб у крайньому випадку, коли буде потрібно, озброїти команду. Правда, дехто з хлопців збирався купувати рушниці у Петропавловську на Камчатці. Але рушниця для нашого рейсу цілком дозволена, в той час як капкан використовується лише підчас зимівлі.

Команду «Літке» скорочено. Нас залишилось лише 65 чоловіка. Капітан, його три помічники, четверо механіків, лікар, радіст, десять машиністів, один машиніст-електрик, двадцять вісім кочегарів, боцман, вісім матросів, два куховари, кастрюльник, пекар та троє буфетчиків. Проте, що серед команди величезні зміни і що чорноморців залишилось мало—я вже згадував. Серед комскладу змін менше. Не йде з нами старий третій помічник Баласоголо, а замість нього третім іде Юрко Іванович Львов. Другим помічником іде штурман далекої плавби, тимчасовий капітан пароплаву «Сергій Лазо», досвідчений моряк, хоч і молодий роками Євген Дмитрович Безсмертний. Передбачалось, що механіки підуть усі ті ж самі, але другий механік, вважаючи на поганий стан свого здоров'я, вирішив не йти. Замість нього пішов старший механік пароплаву «В'юга» Козоріг. Оце й усі зміни в комскладі. Решта залишилась на своїх місцях.

Як не дивно, а серед комскладу процент полярників був менший, ніж серед команди. Полярниками тут були все ж ті самі Олександр Костянтинович Дубліцький, Володимир Михайлович Стехов та Антон Йосипович

Гейн. Безсмертний не доходив далі Дежньова, Козоріг плавав десь лише біля Камчатки, а решта зовсім не була в цих морях. Але всі були цінні моряки, собливо Львов та механік Іванов, що багато років працювали на «Літке» й прекрасно знали його криголомні якості та спроможності.

Павелко, Омельченко, Марієнко, Шимко, Петренко—це кочегари. Корчак, Чумак, Шейко, Чепко—матроси. Мойсеєнко, Данько—машиністи. У списку команди «Літке» зразу кидались у вічі ці клясичні українські прізвиська. А на палубі, у машині, кочегарці, кубриках раз-у-раз згучали «швидче» замість «скорее», «тримай» замість «держи», «шукай» замість «ищи», «снідати» замість «завтракать», «гроші» замість «деньги». В повільних, впевнених рухах Павелка, спокійних, флегматичних виразах Омельченка, м'яких рисах трохи розгубленого обличчя Петренка, необтесаному, але вдалому гуморі Шелемехи—пригадувались обриси дядьків з Полтавщини, Київщини, Поділля.

— «Хахли»—казав Стехов.—Скрізь «хахли», просто біда з ними, ніде не розминешся.

— Я ж вам казав,—сміявся Йосип Антонович Гейн,—що українці чудові кочегари, прекрасні моряки і я волю мати справу з ними.

Це було дивне відкриття. Українців, чи як тут їх ще звуть «хахлів», на Далекому Сході вважають не лише добрими моряками, але й чи не кращими моряками-полярниками. На «Літке», куди підбирали найкращих—потрапило найбільше українців.

Павелко—справді селянин з Полтавщини, що двадцять два роки тому перебрався з Пирятина на Зелений Клин і замість господарювати над Амуром чи Уссурі подався у море плавати з Владівостоку до Гонконгу, та від Шанхаю до Кобе. Він досі не пориває зв'язків з Україною: листується, виписав племінника відтіля і якось доводив, що на Україні тепер говорять «настоящим запорожским языком».

Шелемеха, колишній батрак з Київщини, уже років із двадцять п'ять товчється по світових портах і перед тим як вступити на «Літке» повернувся з Сан-Франціско, відкіля пригнав нового пароплава. Кожен рік він збирається поїхати до свого рідного містечка на Київщині, але ніяк не може зібратися. Тепер дожидає рейсу з Владівостоку до Одеси, щоб відтіля зазирнути на старі місця.

Матрос Шейко—це з тих, що звуть себе не «хахлами», а українцями. Він читав «Кобзаря» і на вечорах самодіяльності декламує українські вірші та байки. Цікавиться новими українськими книжками і ретельно одвідує вистави владівостокського українського драмгуртка. Правда, у щирій розмові висловлює сумніви щодо потреби українізації не лише в українських районах Далекого Сходу, але й навіть на самій Україні.

До речі, у Владівостоці довелося поцікавитись тамтешніми українськими справами. Саме в ті дні у пресі було оголошено постанову ЦВК РСФРР на доповідь голови Владівостокського ОВК'а, в якій зазначалось про необхідність проведення українізації в тих районах округи, що залюднені українцями. До таких районів слід зарахувати Спаський, Чернігівський, Ніколь-

ський та ще п'ять-шість, де українці складають від 50 до 80% населення. З цієї нагоди мені довелося говорити з тодішнім заступником голови окрвиконкому товаришем Лободою. Свого часу ту розмову оголошено було у «Вістях ВУЦВК'у». Товариш Лобода подав мені деякі офіційні дані про кількість українців у окрузі, зазначив, що кількість ця, дякуючи організованому і неорганізованому переселенню, швидко збільшується, і запевняв, що окрвиконком докладно проробить це питання і в найскоршому часі здійснюватиме постанову уряду. Але, наскільки мені відомо, справа українізації у Владівостокській окрузі—та й взагалі на Далекому Сході—покищо обмежується виставами місцевих «малоросіян»—«Сватання на Гончарівці» та «Борці за мрії»; чотирма трамвайними вагонами-каліками, придбаними владівостокським комгоспом у Харківського, на яких написано: «Під час руху входити і сходити забороняється» і, нарешті,—розмовами про українізацію в осередку... ОЗЕТ'у при владівостокському окрвиконкомові. Останнє вимагає пояснення. Організатор цього гуртка—один із співробітників виконкому, єврей з Роменщини вперто говорить лише українською мовою і всіх агітує за потребу українізації Далекого Сходу.

Безперечно, що на Україні мало цікавляться Далеким Сходом і ясно не уявляють собі тих зв'язків, що ними міцно зв'язано Україну з Далеко-Східним краєм. Не надають ваги тому, що не менше половини населення того краю складають українці, які компактними масами оселились вздовж середньої частини Амуру, по річці Суйфуну та по берегах Японського моря. Величезні площі вільної землі, заробітки на рибних, лісових промислах та у владівостокському порту, продовжують викликати величезний, я сказав би стихійний приплив сюди нових переселенців та заробітчан з України. Ці зв'язки з Україною зміцнюються ще й економічними зв'язками, хоча б отим самим великим морським шляхом навколо південної Азії, що ним допіру лише приплив «Літке». Лише за першу половину 1929 року з українських портів Чорного моря до Владівостоку прийшли пароплави «Трансбалт», «Тобольськ», «Лозовський», «Воровський», «Теодор-Нетте», «Декабрист» та англійський пароплав «Ільффорд». Ці пароплави привезли вантажі з України для Далекосхідного краю. Один лише «Трансбалт» привіз 11.420 тонн різних вантажів: тютюн, соду, шкло, масла різні, цукор, вино, спирт, рейки, канати. «Ільффорд» привіз щось із 7000 тонн соли. Ці величезні пароплави забирають півмільйоннопудові вантажі з України і повертаються назад вантажені чаєм, рижом, деревом. Нині будують нові спеціальні пароплави для цих великих рейсів і найближчим часом передбачається довести кількість їх до дванадцяти на рік. Як бачимо, економічні, родинні, національні зв'язки міцно зв'язують Далекосхідний край з Україною. Зате культурних зв'язків між цими двома країнами до цього часу не існує майже жодних. А хіба не інтересно було б українським письменникам та журналістам одвідати цей дивний край, де по селах китайська дітвора говорить українською мовою, де колишні дядьки-степовики перетворились у золотошукачів, мисливців на тигрів, і відважних моряків-полярників. На жаль, до цього часу ніхто про це серйозно не подумає.

З українців, що на «Літке», є такі, що зовсім не знають України. І коли штурман Безсмертний ще пам'ятає свою Сквиру, про яку не раз розповідає із захопленням, то Андрій Лапир зовсім не пам'ятає маленького селянина на Чернігівщині, де народився. Єсть і такі, що в житті своєму ніколи не були на Україні. Наприклад, Балабан з села Чернігівки, що в кільканадцяти кілометрах від озера Ханки, лише знає, що ще дід його перебрався на Зелений Клин, будучи одним з перших піонерів-колоністів у цьому дикому краю. Балабан говорить руською мовою, але раз-у-раз з'їзжає на українську, особливо, коли розповідає якусь мисливську пригоду—чи то як пом'яв його ведмідь, чи то як він налякався, коли натрапив на свіжий слід тигра.

Отже, мені здається, що не вважаючи на всі запевнення про те, ніби українська преса не може довести свого права на зацікавленість врангелівським рейсом, участь представників її могла бути цілком обґрунтована тим, що «Літке» довгий час працював в українських портах і на Врангеля йшов з Чорного моря; тим, що переважну частину команди складали українці і, нарешті, інтересом населення Далекого Сходу до рейсу, а половина цього населення—українці.

У всякому разі із 65 чоловіка команди льодорізу 32 були українці. Тут були представлені Пирятин і Кременчук, Водолага і Мошни, українська Чернігівка і український Нікольськ-Усурійськ. Дев'ятнадцятеро були росіяни. Решта—латиші, естонці і по одному представнику мали білоруси, поляки, татари, євреї, німці.

**

Як відомо, основними завданнями рейсу на о. Врангеля було: завести продукти, одяг та зброю колоністам, що жили уже четвертий рік на острові, одірвані від цілого світу, зняти їх з острова, коли вони побажають, та завести їм зміну. Отже, крім вантажів з Владівостоку, «Літке» мусив уже взяти групу пасажирів, майбутніх мешканців о. Врангеля. Акційне Камчатське товариство, що в його розпорядження переходила факторія о. Врангеля, як фактичний господар острова, підбирало колоністів. Треба було найти охочих людей, що погодились би піти в небезпечний рейс, і висадитись на труднодоступному, суворому острові і там прожити три роки серед криг та снігів, в умовах довгих полярних ночей і холодних днів, підчас яких сонце протягом двох місяців не заходить за обрій і, навпаки, протягом такого ж часу не показується на небі. Три роки ці люди мусят провести в товаристві майже дикунів ескімосів, полюючи разом із ними на білих ведмедів та моржів, ніколи не скидаючи з себе теплого одягу, абсолютно не маючи змоги покуштувати якоїсь свіжої зелені, погрітись на гарячому сонці, викупатись у морі, що навколо них. Увесь цей час не матимуть зв'язку з культурним світом, крім як за допомогою радіо, що на цей раз його мусили завести на Врангеля. І, зрештою, жодної гарантії, що рівно через три роки вони зможуть повернутись назад на континент, бо ж ніхто не скаже, яка крига буде в полярному морі через три роки і чи проб'ється тоді якесь судно до цього загубленого серед вічних криг острову. Крім того, треба було бути готовим до різних несподіванок, що могли трапитись там на острові, бо ж докладно про

тамтешні умови життя ніхто не знав. Досвід був лише в тих, на виручку кого посилали «Літке». Але крім того, щоб знайти охочих їхати в добровільне загнання у далекий «забутий богом», але не забутий радянською владою, край, треба аби ті охочі були, поперше, придатні до життя в тих тяжких умовах, а, подруге, аби своїм перебуванням на острові дали якусь користь. В умовах дійсности виявилось, що охочих є чимало і правління АКО одержало навіть заяву від якогось селянина з Тульчинщини з проханням взяти його на о. Врангеля. Але серед добровільців-охотників було надзвичайно мало людей, що могли б бути чимсь придатні на острові.

За первісним проектом передбачалось партію нових колоністів скласти з таких людей: начальник острова, лікар, геолог, метеоролог, завідувач пещовим господарством, радист, моторист, кваліфікований робітник. Кожен з них міг взяти з собою дружину. Але обставини примусили змінити це співвідношення. Відсутність потрібних людей, брак відомостей про самий острів, його економіку, хутрові ресурси та потрібна економія коштів примусили зупинитись на меншій кількості людей. Новий склад колонії було сконструйовано таким чином: начальник острова, лікар, метеоролог та два радісти-мотористи. Начальника островів—Врангеля та Геральд (милях у сорока на північний схід від Врангеля) призначив Далькрайвиконком, а уже той разом із АКО через відповідні організації підібрав решту колоністів. Довгий час сподівались, що двоє чи троє колоністів беруть із собою своїх жінок. Я пригадую надто заклопотаний вираз обличчя уповноваженого АКО в справі організації рейсу «Літке»—Прокоф'єва, коли тижнів за два до відплиття льодорізу, його сповістили, що кілька днів тому метеоролог одружився і кількість жінок, яких треба відвозити на острів, збільшилась ще на одну. Але зрештою ніхто з колоністів, крім начальника острова, не ризикнув узяти з собою дружину.

Начальником островів Врангеля і Геральд Далькрайвиконком призначив тов. Мінеєва.

Арефа Іванович Мінеєв народився 1900 року, в робітничій сім'ї, в Саратовській губернії. Ще дитиною переїхав з батьками до Туркестану. З 13 років пішов працювати на завод, де й працював до 1917 року. Цього року, утікаючи від суда за замах на директора заводу, пішов на фронт. На початку 1918 року в Коканді вступає до Червоної гвардії. Того ж року вступив до партії. Наприкінці 1918 року, будучи секретарем повіткому, був тяжко поранений басмачами. В 1920 році був на польському фронті в лавах 1-ої кінної армії. 1922 року вступає до комуністичного університету ім. Свердлова. Через два роки ЦК партії командирує його на роботу до Вотської області, де він і працює до 1927 року. Тоді ЦК перекинуло Мінеєва працювати на Кавказ, де він завідував Дагестанською партшколою. З низки причин переїхав на Далекий Схід, де працював у крайкомі партії. На острів Врангеля поїхав з власного бажання.

Лікар колонії *Сінадський Микола Євгенович* народився 1902 року в Орловській губернії. Скінчив в Москві гімназію. 1918-19 роки був у Чер-

воній армії. Потім працював на профспілковій роботі. З 1920 року вчився на медичному факультеті 2-го Московського університету, що скінчив його в 1925 році. Починаючи з другого курсу, зацікавився хемією і поруч з медициною серйозно працював у цій галузі науки. Закінчивши університет, вступив на роботу до морського пловучого інституту, що працює в північних морях. За короткий час з 25 по 28 рік брав участь у п'яти полярних експедиціях, в Беринговому та Карському морях. Бував на Шпідбергені, землі Франца Йосипа та Новій Землі. З 1928 року працював у гірському Таджикистані. Його кандидатуру лікаря для Врангелівської колонії висунув пловучий морський інститут. Крім безпосередніх лікарських обов'язків, він збиратиме матеріал для наукових робіт, головню з біології та гаології.

Званцев-Івановський Костянтин Михайлович—метеоролог. Йому лише 23 роки. Чотири роки тому він скінчив гідрографічні курси спостерегачів. Того ж року пішов у полярну експедицію на криголомі «Таймир», щоб змінити спостерігача гідрометеорологічного пункту на мисі Маресаль (півострів Ямал). На цьому мисі пробув півтора роки в тяжких умовах (відсутність харчів тощо). У 1926 році повернувся з півночі, вступив до Ленінградської військово-теоретичної школи літунів на її морський відділ. 1928 року скінчив теоретичну підготовку і був на практиці, але захворів і мусив залишити авіацію. Поїхав на Далекий Схід, де влаштувався доглядачем маяка. Відтіля ж одержав призначення на Врангеля. Мріє в майбутньому поїхати на землю Франца Йосипа.

Шатінський Федос Тарасович. Це радіст. Він найстарший серед колоністів. Йому 43 роки. Він з Білорусі. З 1912 року працює на півночі. Спочатку працював на будівлі радіо-станції у Наяхані. Це Гижигінський край (узбережжя Охотського моря). З 1916 року завідував цією радіо-станцією. У 1920 році був комісаром Гижигінського повіту. Захоплений загоном білого осавула Бочкарьова і одвезений до Петропавловську, був відданий під суд. Його звільнила експедиція червоноармійців, що захопила Петропавловськ. До 1925 року працював на Камчатці у відділі зв'язку, потім завідував Анадирською радіо-станцією, а з 1926 року перейшов на роботу до Хабаровської радіо-станції.

На континенті залишив дружину і двоє дітей.

Боганов Валентин Хомович. Це його повний титул, а для нас він просто Валя Боган. Це другий радіст. Йому лише 20 років. З походження він українець хоч і народився десь у Манчжурії. Батько його переробив прізвище з Богана на Боганов. Валя Боган вчився у Хабаровську в краєвій школі зв'язку, відкіля вийшов доглядачем телеграфу, радіо-техніком. З 1927 до 28 року працював у науково-дослідчій радіо-станції. Потім перейшов на роботу до широкомовної Хабаровської радіо-станції ім. Фрунзе. На континенті теж залишив дружину.

Ремонт було закінчено. Починали вантажити судно. Вважаючи на велику кількість вантажу, що мусив взяти з собою «Літке», швидко переробляли приміщення. Нижні кормові кочегарські кубрики, їдальня кочегарів,

машинна ванна, одна з цистерн мусили бути завантажені вугіллям. З кают-компанії повиносили столи і крісла, тут будуть продукти, що їх веземо для Врангелівської колонії.

Перед тим, як остаточно завантажити льодоріз, його вивели на пробу в море. Повною ходю, під шістью казанами «Літке» пройшов бухтою Золотого Рогу і вийшов у море. За кормою залишався широкий виристий шлях. Лаг показував 14—15 миль на годину. Владівостокчани, що заповнили з цього приводу палуби льодорізу і спостерігали його з берега, зачарувались цим гордим, могутнім кораблем.

Швидко закінчували вантажники свою роботу, а моряки прощались з родинами і переходили з берегових вахт на морські. На 14-те липня було призначено відплиття.

Топки розпалено, пар піднято, десятитисячний натовп на набережній з прапорами й музикою випроважає нас. Мітинг, промови, палкі побажання і такі самі обіцянки від літковців. Дзвінок машинного телеграфу, під кормою забурчала вода і льодоріз помалу почав відходити від набережної. Прогреміли випали, що ними салютували «Літке» владівостокські комсомольці та ТСО-авіяхемівці, і льодоріз швидкою ходю подався до виходу з бухти. П'ятдесят чотири пароплави, що в той день стояли в порту, підняли прапори: «Щасливої дороги», і салютували ревом гудків та сирен.

Бухта залишилась позаду, ми проходили острів Скрепльова. До капітана підійшла група моряків.

— На скільки ж це ми, Костянтин Олександровичу? На чотири місяці, чи на чотирнадцять? З зимівлею чи без зимівлі? Дійдемо до Врангеля, чи не дійдемо?

Але хтось відповів за капітана:

— Ні, товариші, після таких проводів, коли не доберемось до Врангеля, краще назад не повертатись.

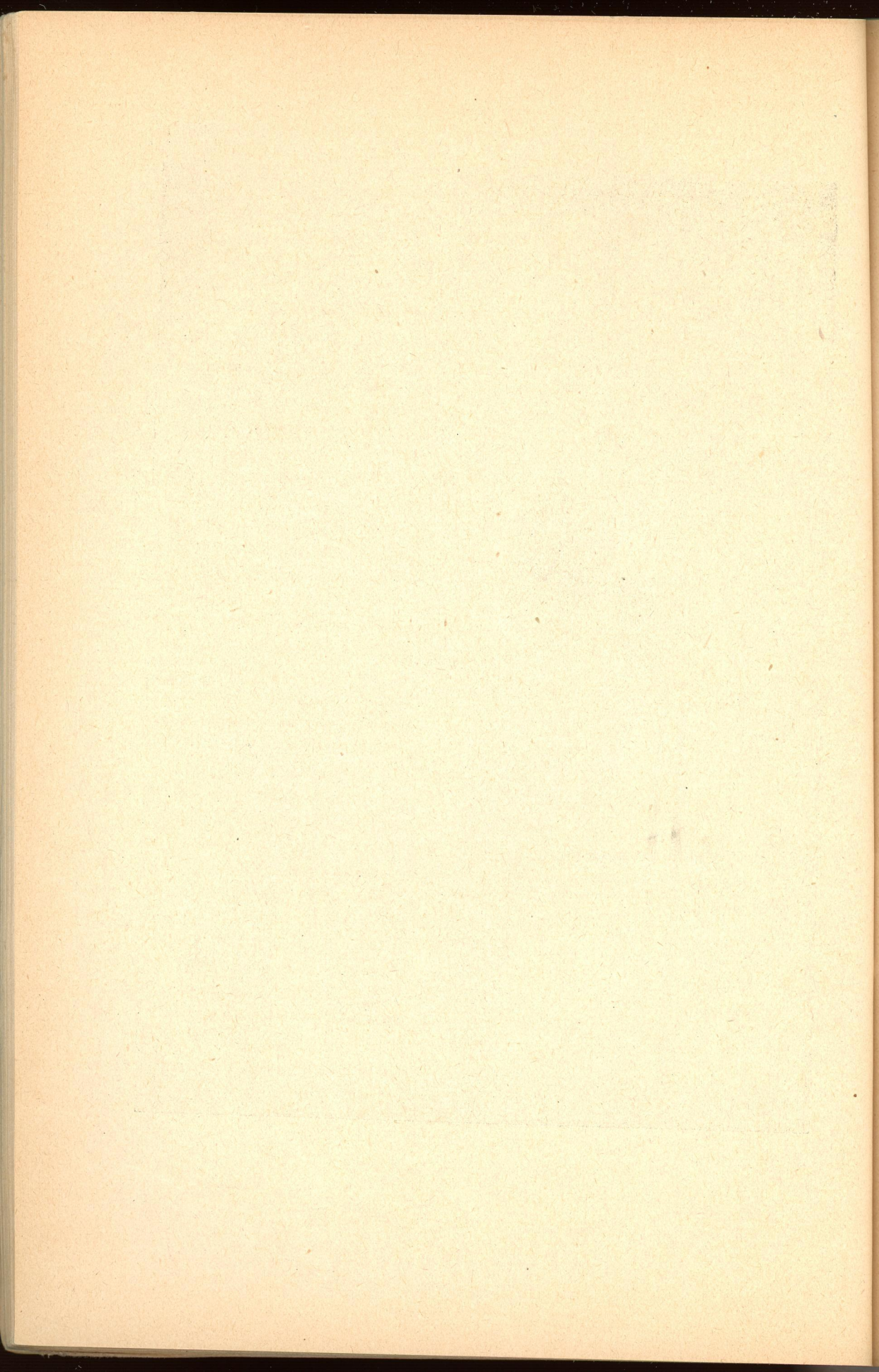
(Далі буде).

М. ГЛУЩЕНКО

З циклу „Кокс“

Вуглярі

С. МАЙСЬКИЙ

МАРКС—ЕНГЕЛЬС І МИСТЕЦТВО

Коли комусь доводиться говорити, чи писати про ставлення Маркса і Енгельса до мистецтва—то він після трафаретної фрази про те, що Марксові й Енгельсові ніколи було займатися теорією мистецтва, що їхня теоретична діяльність була спрямована в зовсім інший бік—обмежується наведенням кількох загально відомих місць із «Капітала», «Теорії додаткової вартости», і «Вступу до критики політичної економії», кількох принагідно кинених фраз, і на цьому вважає свою роль закінченою.

І в той же час, звичайно, забуває про захоплення Маркса й Енгельса в молоді роки гегелівською естетикою, про їхні молодечі поезії, про літературно-критичну діяльність Енгельса замолоду, про ставлення М. й Е. до письменників (Берне, Гайне, Фрайлінґрат і інш.), про їхні літературно-художні смаки, про їхній стиль, особливо високо-художній стиль Маркса і цілу низку інших проблем, яких ще й досі ніхто як слід не розробив і які ждуть свого дослідника.

Тількищо випущені з друку I, II—V, і особливо другий том творів Маркса за ред. Д. Рязанова, дають багато матеріалу для висвітлення цих питань, на що ми й хочемо звернути увагу наших читачів.

Перший том, присвячений молодечим працям Маркса (1837—1844 р.р.), дає нам дуже цікаві матеріали, щодо ідейної еволюції Маркса замолоду. В цьому відношенні особливо цікавий лист Марксів до батька з 10 листопада 1837 р., в якому є також дані щодо ставлення Маркса в ті часи до мистецтва. Цей лист, як і усе, написане Марксом, являє собою суї генеріс художній твір і дає при читанні велику естетичну насолоду.

Лист починається зауваженням, що бувають у житті моменти, які є пограничним стовпами для минулого, але які в той же час вказують на новий напрямок життя. В такі моменти окрема особа стає ліричною, бо кожна метаморфоза є почасти лебедина пісня, почасти увертюра до нової великої поеми, яка намагається міцно стати в яскравих фарбах, що ще розпливаються.

В такий саме момент молодий Маркс вирішив в інтимному листі до батька підсумувати свою діяльність у Берліні «в науці, мистецтві (підкр. наше—С. М.) і приватнім житті».

Послухаємо ж, що пише Маркс про своє захоплення мистецтвом. «Як на тодішній стан мого духа, лірична поезія повинна була стати першою моєю темою, принаймні найлегшою і найприємнішою, але, завдяки усьому мому попередньому розвитку і мому станові, вона була суто ідеалі-

стична. Моє небо, моє мистецтво стали чимсь стільки ж далеким і потойбічним, як і моя любов. Усі вірші перших трьох зшитків, що я їх надіслав Женні *), характерні тим, що все реальне в них безмежно розпливається; напади на сучасне, невизначені, безформні почуття, відсутність природности, цілковите видумування з голови, повна протилежність тому, що є і що повинно бути, риторичні роздумування замість поетичної думки, лише, може бути, деяка теплота почуття і змагання вгору—ось що характеризує ці вірші. Вся широчина («Breite») почуття, яка не бачить ніяких меж, виявляється в різних формах і перетворює «писання віршів» («Dichten») на розширення («Breiten») **).

Як бачимо 19-тілітній Маркс зумів досить самокритично поставитись до своєї молодечої поетичної продукції і тому не дивно, що тут же він заявляє, що поезія могла і повинна була бути для нього чимсь побічним, бо ж він повинен вивчати юриспруденцію, хоч почуває потяг «поборотися з філософією».

І як показують надруковані в першому томі (стор. 440—441) «Навісні пісні»—зразок поетичної продукції Маркса того часу—він підійшов до оцінки своєї поетичної творчості і її місця в його житті цілком об'єктивно, і нам нічого жаліти, що Маркс перекинувся в царину філософії, а пізніше економіки, де дав для пролетаріату і всього людства коштовні скарби.

Але і пізніше Маркс не закидав мистецтва. Він читає «Лаокона» Лессінга, «Ервіна» Зольгера, «Історію мистецтва» Вінкельмана, «Про художні інстинкти тварин» Реймаруса, всі літературні новинки—робить з них виписки і пише до них свої примітки й коментарі; перекладає «Libri tristium» Овідія, «Риторику» Аристотеля, і нарешті знов повертається до поезії, в якій «ідеалізм пробивається через вимучений гумор (Скорпіон і Фелікс), через невдалу фантастичну драму (Оуланем), поки нарешті він не перетворюється на чисте мистецтво форми, в значній мірі без об'єктів надхнення, без високого зльоту ідей».

«І, власне, тільки в цих останніх поезіях раптово засяяло мені, як по удару чарівної палички—ах, удар цей на початку був смертельний—царство правдивої поезії, що подібне до царства фей, і все створене мною розпалося вщент»...

«Від ідеалізму... я прийшов до того, що шукати ідею потрібно в самій дійсності (Підкр. наше—С. М.). Коли перш боги жили над землею, то тепер вони стали її центром».

Як бачимо—саме аналіза своєї поетичної продукції довела молодого Маркса до першого протесту проти ідеалізму, що найшло своє виявлення в шуканні ідеї в самій дійсності. І тому не дивно, що саме тоді не подобалась «дика гірська мелодія» гегелівської філософії, він намагається об'єднати науку й мистецтво, що розійшлися одно з одним, в двадцятичотирьох-аркушевому діалогові «Клеант», або про вихідну точку й потрібний розви-

*) Майбутній дружині К. Маркса — С. М.

**) Гра слів—dichten — писати вірші, як прикметник—товстий; Breiten—розширятися, як прикм.—широкий. Твори Маркса і Енгельса, т. I, стор. 432.

ток філософії». Для цієї праці він познайомився з природознавством, Шеллінгом і історією, але не зміг звільнитися від гегелівських впливів, і праця, над якою він настирливо працював, була написана так важко, що «я сам—пише Маркс, «тепер ледве можу зрозуміти її, це моя улюблена дитина, виплекана при місячному світлі, що затигнула мене, як русалка, в обійми ворога» (Там же Т. I, стор. 437).

Після цього Маркс взявся знову за позитивні знання, переживаючи величезну зміну свого світогляду, і з досади спалив свої вірші, чернетки новель і інш. поетичні твори, хоч це й завдало йому значних страждань.

Так закінчились здебільшого молодечі «муки поетичного слова» майбутнього теоретика пролетаріату. Але у нас є відомості, що Маркс писав разом з Бруно Бауером памфлет *Die Pasaune des jüngsten Gerichts über Hegel den Atheisten und Anarchisten. Ein Ultimatum*. (Трубний голос страшного суду над атеїстом і антихристом Гегелем. Ультиматум). Цей памфлет, на жаль, не внесений тов. Рязановим у 1-й том творів Маркса—Енгельса, хоч у ньому є аналогічні статті, що в них авторство Макса досі теж остаточно не встановлене (напр. стаття «Проект закону про розлуку»).

У «Трубному голосі» було доручено Марксові написати розділ, присвячений критиці гегелівської естетики, в якому ліві гегеліянці вимагали показати, що Гегель приховано ненавидів християнське мистецтво і вищою формою його вважав грецьке мистецтво, «краще якого нічого бути не може і не буде» (Hegels Aesthetik, II. 121).

Між іншим цей саме погляд Гегеля на грецьке мистецтво Маркс зберіг може з деякими модифікаціями й пізніше.

Доказом цього може бути відоме місце з «Вступу до критики політичної економії», де виявляються погляди, дуже близькі до гегелівських.

Ось це місце. «Щодо мистецтва—відомо, що певні періоди його розвитку не стоять ні в якому відношенні з загальним розвитком суспільства, а, значить, також з розвитком матеріальної основи останнього, що є ніби кістяк його організації. Напр. греки, в порівнянні з сучасними народами, або також Шекспір. Про деякі види мистецтва, наприклад, епопею, навіть відомо, що вона в своїй класичній формі, яка є епохальною в світовій історії, вже не може бути створена, коли лише почалась художня творчість у справжньому розумінні цього слова; що, таким чином, у галузі мистецтва деякі форми, які мають велике значення, можливі лише на порівняно низькому ступені художнього розвитку... Відомо, що грецька мітологія була не лише арсеналом грецького мистецтва, але і його ґрунтом. Невже ж міг би існувати той погляд на природу й на суспільні відносини, який лежить в основі грецької фантазії, а тому й грецького мистецтва, при наявності селфакторів—залізниць, льокомотивів і електричного телеграфу. Чи знайшлося би місце Вульканові поряд з Credit Mobiler, Юпітерові поряд з громозвондом і Гермесу поряд з Roberts et Co. Усяка мітологія перемагає, підпорядковує і формує сили природи в уяві і за допомогою уяви, а, значить, зникає разом з дійсним пануванням над ними.

Що зробилось би з фамою за наявності Printinghousesquare *). Грецьке мистецтво припускає грецьку мітологію, тобто природу й суспільні форми, що вже одержали несвідому художню обробку в народній фантазії. Це її матеріал. Але не всяка мітологія є несвідома художня обробка природи. (Тут під нею розуміють усе предметне, отже і суспільство). Єгипетська мітологія ніколи не могла б стати ґрунтом і місцем зародження грецького мистецтва...

З другого боку: чи можливий Ахіл з порохом і оловом. Або взагалі Іліада поряд з друкарським пресом і друкарською машиною? І невже ж не зникають *неминуче думи й пісні*, і *музи*, а тим самим і потрібні передумови епічної поезії, разом з чутками періодичної преси.

Але труднощі не в тім, щоб зрозуміти, що грецьке мистецтво й епос зв'язані з певними суспільними формами розвитку. Труднощі в розумінні того, що вони ще й досі дають нам художню насолоду і в певному розумінні зберігають значення норми і непереїденого зразку.

Людина не може зробитися дитиною, не зробившись смішною. Але невже не радує її наївність дитини і невже сама вона не повинна прагнути до того, щоб на вищому ступні відтворити свою істинну суть, і невже в дитячій натурі в кожную епоху не оживає її власний характер в її непідробленій правді? І тому дитинство людства, там де воно розвинулось найкраще, не повинно принадувати нас, як неповторний ступінь. Бувають невиховані діти і старечі розумні діти. Численні древні народи належать до цієї категорії. Греки—були нормальні діти. Зачудовання, яким охоплює нас їхнє мистецтво, не стоїть в протилежності з тим нерозвинутим оточенням, з якого воно виросло. Навпаки, воно є його наслідок і нерозривно зв'язане з тим, що недійшли суспільні відносини, між якими воно виросло і лише там і могло виникнути, ніколи не можуть знову повторитися».

Ми не спинятимемось на аналізі думок Маркса в наведеній цитаті—побіжно ми це зробили в іншому місці («Критика № 4 за 1928 р., стор. 19»), і перейдемо до в'яснення ставлення Енгельса до мистецтва в молодечі роки.

Ще замолоду, в останні роки навчання в гімназії—Енгельс виявив велику прихильність до мистецтва, зокрема до поезії, музики й малярства. Особливо вдало він малював карикатури, і його листи до Гребера ряснують карикатурами. Характерним зразком може бути, наприклад, карикатура Енгельса на сутичку берлінських «вільних» лівих гегеліянців з Pyre, або карикатури на тодішні характери («світова скорбота» Weltschmerz, — емансипація тіла, емансипація жінок, «дух часу» тощо), що вміщені в 2-му томі російського видання творів Маркса й Енгельса **).

Молодий Енгельс з захопленням мріяв про те, щоб стати письменником. Він перекладає ***)) і пише оригінальні вірші ****)), авантурні оповідання

*) Друкарня газети «Times» у Лондоні.

**) Маркс и Энгельс. Сочинения. 1929 р. Стор. XXXII і 513.

***)) Там же. Стор. 464—470. Поема Мануеля-Хозе Кінтана «Пам'яті Гутенберга» (переклад Енгельса з еспанської мови, що був вміщений в Gutenberg's Album 1840 р.

****)) Там же, стор. 443—454.

(«Оповідання про морських розбійників»), повісті, памфлети, епіграми, літературно-критичні статті, подорожні етюди тощо і навіть дещо друкує в тодішніх журналах і альманахах (Telegraf für Deutschland, Atheneum, Bremisches Konversationsblatt тощо).

Звичайно, що більшість цих писань, хоч і багаті поетичними образами, але, в основному, це молодечі спроби, що мають тепер головню історичний інтерес. Але для нас вони цікаві, як етап в інтелектуальному розвитку самого Енгельса. І особливо цікаві ті самокритичні думки про свою поетичну й літературно-критичну діяльність, що їх він висловлює в уже згаданих листах до братів Греберів, на чому ми спинимось докладніше.

Так, в листі з 17 вересня 1938 р. Енгельс скаржиться, що редактор часопису Bremisches Konversationsblatt змінив останню строфу його вірша «Бедуїни» і тим перекрутив основну ідею вірша, і додає: «Зрештою я жалію, що написав цього вірша, бо мені зовсім не пощастило висловити свою думку в яскравій і майстерній формі; уривки із Штрюккера—одна риторика, країна фініків і Ель-Джерід—це одно і те саме, так, що одна і та сама думка повторюється два рази в одних і тих же виразах. А які немилозвучні деякі фрази! Почуваєш якесь дивне почуття, коли бачиш надрукованими свої вірші; вони тобі ж стали чужими, і ти їх бачиш далеко гострішим зором, ніж тоді, коли вони були написані...».

Що день, то все більше мене бере сумнів щодо своєї поезії і її добрих якостей, особливо з того часу, як прочитав у Гете обидві статті «Молодим поетам», у яких я, як би вбачаю ніби безпосередні вказівки для себе; з них мені стало зрозуміло, що моє віршомазання не має ніякої цінності для мистецтва, але ж і надалі я «римувавиму», бо це—«приємний придаток», як висловлюється Гете, і вміщати му вірші в журналах, тому, що так роблять інші, які так само, коли б не більші за мене осли, а також тому, що цим я не створю ні чести, ні ганьби для німецької літератури. Але, коли я читаю гарного вірша, то мене бере злість на себе: чому ти не вмієш так писати?» *).

І дійсно Енгельс не переставав писати вірші, але все менше друкував, а коли й посилав їх своїм сердечним друзям, братам Греберам, то з величезними критичними приписками, як от: «посилаю тобі маленьку поему... яка дасть тобі можливість вправлятися в лібералізмі і читанні античних метрів. Більш нічого в ній немає». (Т. II, стор. 524).

Ми вже сказали вище, що поезії Енгельса—хоч і не дуже досконалі формою—мають для нас велике значення, щоб вивчити його інтелектуальний розвиток. Уже в «оповіданні про морських розбійників» Енгельс бере сюжет із перших етапів визвольної боротьби греків проти турків.

У баладі «Бедуїни» ми маємо вже навіть поетичну трактовку соціального антагонізму—між «пустелі гордими синами» бедуїнами і «людьми у фраках», що не розуміють їхніх пісень.

Аналогічні мотиви почуваються і в поемі «Флорида». Молодий німецький революціонер, член революційного підпільного Союзу, що сім ро-

*) Там же, стор. 476.

ків мучився в кайданах, їде на заслання в Америку, де гадає найти волю— хоч у чужій країні. Але тут він потрапляє в руки індіців, що ненавидять білих за те, що вони оволоділи їхніми землями й повернули їх у рабство. Молодий вигнанець стає невинною жертвою ворожих взаємин, що створились без його участі.

Ця поема кінчається надією на небесне спасіння, що вказує на те, що піітське оточення, серед якого жив і виховувався Енгельс, зберегало ще свій вплив на нього в січні 1839 р. Не дарма в іншому листі він прохає, щоб купити йому містичних книг, особливо «Пророцтво Сибілли» і сповіщає, що студіює містичні твори Якова Беме. Правда, Беме—ця «темна, але глибока душа»—цікавить його перш за все з боку поетичности його мови—повної алегорій, і тому не дивно, що Енгельс невдовзі розчаровується в поетиці, захоплюється спершу Шляйермахером, а потім Штраусом і вже в жовтні 1839 р. він пише: «я тепер захоплений штраусиянець» *).

Правда—Штраус не зробив Енгельса зразу стопроцентним атеїстом. Він переходить до гегеліянства і сам вважає своє ставлення до релігії «сучасним пантеїзмом» **) і тільки переїхавши до Берліну і познайомившись з лівими гегеліянцями, стає остаточно атеїстом.

Але перейдемо до нашої безпосередньої теми.

Велике зацікавлення Енгельса мистецтвом і літературою та власні поетичні спроби не могли не наблизити його до тодішнього літературного життя Німеччини.

Як відомо—Енгельсові «листи з Вупперталя» були надруковані в «Німецькому Телеграфі» Гудкова, що й наблизило його до «Молодої Німеччини». В живій літературній листовній формі молодий Енгельс розкрив усю мерзотність провінціального буття ельберфельського і барменського міщанства і вчинків піітисів, виказуючи наприкінці першого листа надію, що нарешті прийде кінець і цій скелі обскурантизму, що так твердо трималася в ті часи в долині ріки Вуппер.

«Листи з Вупперталя» зробили його постійним співробітником «Телеграфа», де він невдовзі вміщає статтю про «німецькі народні книги». В цій статті він оцінює тодішні книги для народу, як продукти німецького середньовіччя або романтики та народніх забобонів і вимагає, щоб ці книжки мали виховавче значення, щоб вони підготовляли нарід до боротьби з піітизмом, релігією і аристократією.

Але центральне місце в його літературно-критичній діяльності посідають статті про окремих представників сучасної йому німецької літератури. Вихований на німецькій класичній літературі (Лессінг, Гете, Шілер), Енгельс підходив до оцінки сучасної йому німецької літератури з вельми високим естетичним критерієм.

*) Там же, стор. 530.

**) Цей пантеїзм найшов своє літературне відображення в захопленні творчістю Шеллі, якого він перекладав німецькою мовою, в його спогадах про подорожі по південній Німеччині, під заголовком «Ландшафти» і в поемі «Вечір».

Уже в своїх листах до братів Греберів з 1839 р. він висловлює свої погляди на деякі літературні явища його часу. Він вельми високо цінить Ріккєрта і Гайне і вельми негативно висловлюються про «Молоду Німеччину». Вона, за його словами, «хоче перебудувати нашу добу на добу «станів і тонких взаємовідносин», що повинно означати таке: ми пишемо, що припливе до голови, і щоб заповнити сторінки, ми описуємо речі, які зовсім не існують, і це називаємо «станами»; або ж ми щонебудь скроїмо, і це видаємо за «тонкі взаємовідносини» *).

Далі Енгельс обвинувачує Теодора Мундта в тому, що він розмазує на папері про все, що влізе йому в голову, запозичаючи у Гете, Гайне й інших поетичні прикраси до своїх поезій. Не краще за нього Густав Кюне і Генріх Лаубе, що пишуть всякі дурощі для похитливих дам з елегантного світу. І бідна була б німецька література—коли б не Карл Бек, Фердинанд Фрейлінґрат, Юліус Мозен і Карл Гуцков, яких Енгельс оцінює позитивніше (стор. 35).

Але і до останніх він ставиться вельми стримано. Так, напр. про Карла Бека він пише, що в його віршах почувається давно не виданий огонь. «Але—додає—цей огонь сильно димив, бо йшов від зовсім зеленого, свіжого дерева».

«Ночі»—Бека—це хаос. Все в них строкато й хаотично переплутано. Образи часто сміливі, неначе рідкі формації скель; зародки майбутнього життя потонули в морі фраз, і тут і там починає рости квітка, виростає суходіл, виникає кристалістична порода. Але у всьому ще панує безпорядок і метушня» (стор. 36).

Правда, цей хаос у Бека—за словами Енгельса—у пізніших поезіях починає впорядковуватись, але Бек і далі хворіє на зайву мрійливість, його поезії—це безкінечний сон, і Бек ніяк не може виспатись. Всякі надії на оригінальність його творчості не мають під собою ніяких підстав.

Така оцінка Енгельса в 1839 р. Вона в значній мірі формалістична. І тільки 1847 р. Енгельс підходить до творчості Бека вже з новим критерієм, він розглядає її як «німецький соціалізм у поезії», що весь у полої дрібно-буржуазних ілюзій і робить уже в значній мірі матеріалістичний висновок: «Бек без сумніву великий талант і обдарований від природи більшою енергією, ніж більшість німецької дрібноти. Єдине його нещастя, це—німецьке убозство, теоретичним виявом якого є між іншим і бучно-плаксивий соціалізм, і молодонімецькі ремінісценції Бека. Поки суспільні протиріччя не набувають у Німеччині більш загострених форм, в наслідок дальшої класової диференціації і швидкого завоювання політичної влади буржуазією, в самій Німеччині німецькому поетові нічого сподіватись. З одного боку, для нього не можна виступати революційно в німецькому суспільстві, тому що революційні елементи ще не зовсім розвинуті; з другого боку хронічне убозство, що оточує його з усіх боків, діє дуже розслабно і не дає можливості підняти над ним, почувати себе вільним від нього, ви-

*) Там же, стор. 484-485.

являти його без ризику самому постійно впадати в нього. Всім німецьким поетам, у яких є хоч будь-який талант, покищо можна порадити лиш од-но—переселитись до цивілізованої країни *).

Це «німецьке убожество»—недорозвиненість німецької економіки й суспільних відносин—дійсно було причиною того, що Бек оспівував дрібно-буржуазну бідноту, а не гордого революційного пролетаря. Але навряд чи можна вважати радикальним виходом із цього становища еміграцію поета в більш розвинену країну.

Ми не будемо спинятись на ставленні Енгельса до Мозена і Фрейлінграта (ставлення до останнього може бути темою для окремої статті) і перейдемо до Гуцкова. В одному з листів до Фр. Гребера з 20 січня 1839 р. (стор. 485) Енгельс називає його найрозумнішим з письменників «Молодої Німеччини», але вже через рік він виступає різко проти філософії історії Гуцкова **) в блискучій статті «Ретроградні відзнаки часу». Він виступає в ній проти філософського ділетантизму Гуцкова й інших представників «Молодої Німеччини», які беруть з філософської системи Гегеля лиш низку трафаретних істин, безмежно їх вульгаризуючи.

Як приклад такої вульгаризації Енгельс наводить цитату з кн. Гуцкова „Zur Philosophie der Geschichte“, в якій Гуцков висуває свою думку про те, що формою історії є не піднесення або занепад, не концентричний круг або спіраль, а етичний паралелізм—то наближений, то віддалений. Але я—пише Енгельс—віддаю перевагу витягненій вільною рукою спіралі, яка не досить точно розвиває свої круги. Помаленьку розпочинає історія свій хід від небаченої точки, навкруги якої повзе сонними своїми зворотами, але круги ці все ростуть, все швидший і живіший стає біг, нарешті вона мчить, як розпечена комета від зірки до зірки, часто наближаючись до своїх старих шляхів, часто пересікаючи їх, і з кожним оборотом все більш наближаючись до безкінечности. Хто може передбачити кінець? І в тих місцях, де вона, нібито повертає на старі свої шляхи, підіймається самовпевнена короткозорість і кричить урочисто, що пізнала, нарешті, ідею. Так воно і є—немає нічого нового під місяцем. Наші герої китайського застою, наші мандарини регресу, радіють із серйозною міною викреслюють з аналіз світової історії три сторіччя, як недозволену екскурсію в заборонені краї, як гарячкове маячіння,—і вони не бачать, що історія прямує лиш найкоротшим шляхом до нового, ясного сузір'я ідеї, і скоро в своїй сонячній величності засліпить їхні сліпі очі. На такому повороті ми тепер стоїмо» (том II, стор. 40—41).

Як бачимо, Енгельс, радикально критикуючи «Молоду Німеччину», все ж стоїть на її ідеалістичних позиціях. Але переходячи далі до літературних справ, Енгельс доходить висновку, що певним зрушенням «в житті церкви

*) Маркс і Енгельс. Сочинения, т. V, стор. 132.

**) Гуцков, який вважав себе за духовного батька Енгельса, в 1842 р. писав про «невдячність» Енгельса, який відмовився від співробітництва в «Телеграфі» почав брати участь у радикальніших органах (див. про це у Мерінга. К. Маркс II, 1920 р., стор. 73-74).

й держави» (читай: суспільства—С. М.) відповідають непомітні зрушення в мистецтві, літературі, і приєднується до того лівого крила «Молодої Німеччини», яке підкреслювало активний, дієвий момент у філософії, його зв'язок з життям, сучасністю і намагалось синтезувати... Гегеля і Берне.

Але раніше, ніж перейти до висвітлення спроби Енгельса синтезувати Гегеля і Берне згадаємо коротко про те, що Енгельс у статті про Платена викриває знаменну для «поетичних синів періоду реставрації»—Іммермана, Шаміссо і Платена—боротьбу між раціональним і почуттєвим, яка призводить у першого до перемоги то того, то іншого, у Шаміссо ця боротьба довела до дуалізму, що не в стані об'єднати різноманітні елементи і нарешті Платена стає представником раціонального в поезії і тому в нього поряд з мистецтвом вірша надходять і думки, багатство яких компенсує читача за відсутність поетичного духу.

В статті про Платена й інших творах того часу Енгельс виявляє себе все більш і більш революційним борцем, що остаточно покінчив з релігійним питанням і розглядає свою публіцистичну й поетичну діяльність, як «службу волі» і боротьбу з «поневоленням німецького слова» (слова Енгельса з поеми «Вечір»). Саме тоді Енгельс починає захоплюватись творчістю й індивідуальністю німецького поета Берне.

«Молода Німеччина», як і її визначний представник—Берне—були ідеологами тодішньої німецької буржуазії. Це, звичайно, накладало певні риси на всю їхню творчість. Непослідовний лібералізм з домішкою не досить зрозумілого гегеліянства, романтизму і французького соціалізму—ось той ідеологічний арсенал, з яким виступила «Молода Німеччина».

Берне був одним з найлівіших «молодонімців». Він мужньо виступав проти політичного сервілізму й індеферентизму тодішніх німців і використовував своє перо (митця і критика), як засіб політичної боротьби. Берне був одним з найвидатніших революційних письменників на тлі тодішньої сірої німецької дійсності. І тому не дивно, що Енгельс, особливо попервах, був безмежно захоплений «борцем за волю і право» і вважав його книжку «Mentzel der Franzosenfresser», направлену проти зоологічного шовінізму реакційного німецького письменника Менцеля, за «найкращу книгу сучасності».

Це захоплення Берне дійшло до того, що він вважав його своїм політичним учителем, також як Гегеля—філософським. Саме такі думки розвиває Енгельс у статті з приводу «спогадів з мого життя» Ернста Морица Арндта. Давши різку відсіч тодішнім германофілам, які бачили ідеали німцтва в німецькому середньовіччі і навіть у Тевтобурських лісах, а також погано зрозумілому космополітизмові південно-німецьких лібералів—Енгельс вбачає лиш двох людей, що «в тиші працювали над розвитком німецького духа». Берне і Гегель—людина діла і людина думки, що їх синтез повинна бути кличем часу.

Треба сказати, що Берне мав справді великий вплив на формування політичного світогляду Енгельса і навіть більше, саме під аспектом нових політичних поглядів він підійшов до вивчення Гегеля.

В запалі захоплення Гегелем він писав, що «справа не в тому, щоб стати старогегеліянцем і сипати термінами «в собі» і «для себе», а в тому, щоб не боятися чорної хмари спекуляції і розрідженого повітря горішніх шарів абстракції, коли справа йде про те, щоб полетіти назустріч сонцю істини».

«Політизація» філософії Гегеля почувається ще краще в кінцевих рядках «Спогадів про Іммермана»—де Енгельс констатує, що «не одне зерно з засохлих коробок системи прекрасно зійшло в молодих грудях» і тому «будемо боротися за волю, поки ми молоді й повні вогняної сили» (стор. 88).

Ми не можемо зупинятись докладно на тому, як відбився вплив Гегеля на всьому світогляді Енгельса і тому обмежимося тут питанням про те, як відбилось гегеліянство в його поетичних спробах.

Як колись молодий Маркс брав участь у писанні памфлету «Трубний голос страшного суду над атеїстом і антихристом Гегелем», так і Енгельс спробував свої сили в писанні памфлету «Тріумф віри».

В цій «християнській героїчній поемі», що вийшла анонімно, але спів-автором якої без сумніву був Енгельс, під машкарою боротьби з атеїзмом лівогегеліянців дуже дотепно проповідувалась і вихвалялась боротьба з релігією. Правда, в останніх строфах поеми Енгельс висміяв і боягузство дрібнобуржуазного атеїзму Бурно Бауера й інших учасників гуртка «Вільних», усе завзяття яких вмить зникло, як тільки стала відома постанова пруського уряду про відставку Б. Бауера.

Памфлетом «Тріумф віри» кінчаються відомі нам поетичні спроби *) Енгельса. За декільки років до написання цього памфлету Енгельс був переконаний, що письменницька творчість буде для нього основною... «Нишком будую собі пам'ятник із поезій і оповідань, який (коли лиш цензура не перетворить своїм диханням блискучої сталі в гидку іржу) освітить своїм яскравим, молодечим блиском усі німецькі країни, за винятком Австрії. В моїх грудях не змовкає піднесений настрій, в моєму, іноді нетверезому мізку вічне горіння; я томлюсь в шуканні величної думки, яка прояснить хаос думок і поверне жар на ясне полум'я. У мене тепер зароджується прекрасний сюжет, в порівнянні з яким, все, що я написав раніш—тільки дитячі іграшки. Я хочу у «фантастичній повісті», або в чомунебудь подібному виявити сучасні настрої... Я хочу... написати частину Фауста, показати Фауста не себелюбцем, а таким, що жертвує собою за людство... Річ, яку я задумав, буде тим фундаментом, на якому я будую надії для свого літературного імені» **).

*) Слідом за поетичною творчістю припиняється і літературно-критична діяльність Енгельса. В 1842 р. він написав ще статтю про дрібно-буржуазного літературного критика Александра Юнга, типового представника «золотої середини», безхребетного німецького ліберала, в якій звів свої політичні рахунки з Юнгом, з «Молодою Німеччиною» і з останніми залишками лібералізму у самого себе. І нарешті в 1847 р. в розгарі боротьби з німецьким народництвом чи то пак «істинним соціалізмом» Енгельс ще раз вернувся до літературної критики, чи вірніш публіцистики. На той раз особливо дісталось Карлу Грюну за його спробу представити великого німецького поета, як німецького міщанина, за що дістав гідну відповідь від Енгельса (див. т. V, стор. 133—156).

**) Там же, стор. 542-543.

Надії Енгельса справдились, але в дещо іншому вигляді. Пам'ятник, що про нього мріяв Енгельс, був побудований не з оповідань і поезій, а з блискучих публіцистичних і наукових праць, що їх написав дозрілий Енгельс—сам, або разом зі своїм майбутнім другом, з яким доля зв'язала його найтісніше. Енгельс разом з Марксом дійсно виявили сучасні настрої і сподівання усього трудящого людства, а героєм задуманої Енгельсом другої частини Фауста став пролетаріят.